

KERESZTÉNY MAGVETŐ

L. évfolyam.

Március—Április.

2. füzet.

Legközelebb Jézushoz.

Irta: Gálfi Lőrinc.

(Folytatás.)

Azonban akár átdolgozó, akár az író maga vilte bele az evangéliumba ezt a titokzatossági elvet és az evangéliumról és az új szövetségről szóló részleteket, az nyilvánosnak látszik, hogy a Jézus való történelmét ezek nem alkotják. A görög világ miszticizmusa van bennük, amely a Jézus öntudatában aligha szerepelt. A keresztény egyház már el van terjedve ezek szerint a pogányok között, a judaizmus pedig szétszórva és tán megsemmisülve az író szemében. Szerinte a zsidók nem fogadták be az evangéliumot, és új szövetség keletkezett, amelyben a pogányok is benne vannak, sőt azt azok alkotják. Az író azon is gondolkozik, hogy ez miért van így? Felelete az, hogy ezt az Isten így akarta. A zsidók hűtlenek voltak a régi szövetséghez is. Ezért Isten megbüntette és szétszórta őket. Jézus is Istennek ezt a tervét munkálta, amikor úgy beszélt, hogy őt ne értsék meg, ne térjenek meg, és bűneik ne bocsáttassanak meg. A szőlő ura elpusztította a munkásokat, akik még az ő fiát is megölték és a szőlőt másnak adta, a pogányoknak. Amely követ az építők megvetettek, az lett a szeglet fejevé (12₁₋₁₁). A Jézus példázata a szőlős gazdáról a Márk írójánál már ilyen magyarázattal áll előttünk. Mennyivel szerényebb felfogás látszik meg a szirofeniciai asszony történetének leírásában? Itt Jézus sovén nemzeti előítéletében elutasítja az asszonyt, »mert nem jó a fiak kenyérét elvenni és az ebeknek adni«. Az asszony is csak azt mondja, hogy »az ebek is esznek az asztal alatt a gyermekek morzsalékaiból« (7. 24-30). Vajjon lehet-e a Jézus felfogása mindakettő?

Ezeket az ellentéteket csak az a tény magyarázhatja meg, hogy a Márk evangéliuma is *kompiláció*, amelyben késői elmélkedések korábbi, tán egészen megbízható adatokkal vannak együtt. Ezeknek a különválasztása mindenestre közelebb visz minket a Jézus életéhez egy-két évtizeddel; s ha bennük tény is van leírva, úgy épen Jézushoz. Ma már alig van olyan új testamentumi tudós, aki nem ismeri el a Márk evangéliumának kompiláció voltát. A legkézzelfoghatóbb bizonyíték a kompilációra a 13. r. 14. s következő verseiben van, ahol az író egy olyan írott forrást használ, amely a Jeruzsálem elfoglalása előtt megvolt, amelyet fennhangon olvastak s amelyből még az olvasónak adott intést is az író felvette a saját művébe. Ez volt az a mű, amelyet »kis ápokálipszis« neven neveznek s amelyből van véve Wendt, Pfleiderer, Weiffenbach, Loisy, Schmiedel, Wellhausen és Holtzmann szerint a Mk. 13. részének 6—9, 14—20 és 24—27 versei.

Azonban sokkal nagyobb jelentőségű ennél az a terjedelmesebb forrás, amely az író kitűzött céljával és hirdetett titokzatossági elvével ellenkező adatokat és telfogásokat tüntet fel, amely a mű inkább történelminek látszó adatait tartalmazta s amely, úgy látszik, egészen az apostoli hagyományok körében mozog. Ilyen írott forrás használatára magában az evangéliumban nem találunk a meglevő ellentéteken kívül más közvetlen bizonyítékot. A külső bizonyíték azonban olyan erősnek látszik, hogy teljes meggyőzésre is vezetett sokakat. Ugyanis az evangéliumok keletkezéséről szóló legrégebbi hagyomány egy ilyen mű létezését csaknem bizonyossá teszi, sőt annak a jellegét is meghatározza. Eusebius történelíró szerint Papias hierapolisi püspök a második század első negyedében magyarázatokat írt az Ur beszédeiről, és azok eredetéről megkérdezte Jánost, a presbitert. És a presbiter ezeket mondotta:

Márk, aki Péternek tolmácsa volt, leírta pontosan, bár nem sorban, mindazt, amire csak emlékezett azokból, amiket Krisztus mondott vagy tett. Mert ő sem nem halotta Krisztust, sem nem követte őt. Hanem később, amint mondtam, követte Pétert, aki a tanításokat a szükség

szerint végezte, de nem úgy, mintha elrendezte volna az úr beszédeit. Ugy hogy Márk sem tévedett, amikor némely dolgokat úgy írt le, amint azokra visszaemlékezett. Mert egy dologra figyelmet fordított, hogy semmit se hagyjon ki azokból, amiket hallott s ne hazudjék azokban valamit».

Az itt említett Márk-féle művet általában nem lehet azonosítani a mi meglevő evangéliumunkkal, hanem attól megkülönböztetve *Ós-Márknak* (Ur-Márkus) nevezik. Ezt az Ós-Márkot dolgozta fel a második evangélium írója és épen ezért is kötötték össze ez evangéliumot a Márk nevével. Ezt a nézetet vallják a legnevesebb újtestamenti szakemberek, pl. Credner, Schleiermacher, Renan, Reuss, Köstlin, Scholten, Davidson, Wendt, Schmiedel, J. Weiss, von Soden, Loisy, Moffatt, Wendling, stb.

Ez Ós-Márk összeállítására már sok kísérlet történt. Némelyek tán túl is dolgozták terveiket, amikor több forrást és több átdolgozót is tudtak megkülönböztetni a meglevő szövegben s a részletekben nem tudtak teljesen egy véleményre jutni. Az azonban teljesen kidomborodott ténynek látszik, hogy a Jézus valódi történetéhez ez Ós-Márk összeállításával juthatunk legközelebb és ebben találhatunk objektív alapot a Jézus életéhez, amelyen esetleg tudományos krisztológiánkat is felépíthetjük. Az eddig elért eredményeket a tudományos teológia többé figyelmen kívül nem hagyhatja.

Az Ós-Márk összeállítására vonatkozó irodalomban a legnagyobb jelentőségű két tanulmány volt a Von Sodené (Die wichtigsten Fragen im Leben Jesu 1904.) és a Wendling Emilé (Urmarcus 1905.). Végeredményében mindkettő ugyanazon eredményhez jut, bár teljes összhangjukat megzavarja az a körülmény, hogy Wendling az Ós-Márkon kívül még két átdolgozó művét találja meg a második evangéliumban.

Von Soden azt állítja, hogy úgy az anyag, mint a stílus vizsgálása által a második evangéliumban két egymástól eltérő és könnyen megkülönböztethető elbeszélést találunk. Leginkább szembetűző ez a 2₁—3₆ tartalmának a 4₃₅—5₄₃-mal összehasonlításánál. Az elsőben a Jézus

szavai a fontosak, a másodikban pedig a leírt események. Ily módon ő kiválasztja az egész evangéliumból a magvakat (Kernstücke), amelyek mentesek a szépítéstől és a másodrendű érdektől. Ezekben szerinte a leírás nagyon szemléltető, friss és mesterkéletlen. Nincsenek bennük építő megjegyzések és elmélkedések, hanem csak tettek és feltűnő mondások. Egy történetet sem kell bennük megmagyarázni és titkos értelmét megtudni, mert értelmük nyilvános. A helyzetek és szavak oly eredetiek, hogy azokat nem lehetett később találni ki. Bennük minden palesztinai színezetű. Nem emlékeznek vissza ótestamentumi történetekre. Csodák csak itt-ott és esetlegesen tűnnek fel bennük. A történetek indító okai nem krisztológiai vagy szótérizológiai kérdések. Az iskolák nyelvéből sehol egy kifejezés nincs bennük, különösen a Páléból nincs. Szavak és kifejezések bennük az arámi nyelvre emlékeztetnek. A Jézus alakja minden vonatkozásaiban emberi. Ő indulatba jő és elsodálkozik, megharagszik és remeg, megéhezik és érzi, hogy Isten elhagyta. Nem türi meg a konvencionális jó nevet sem, és bevallja, hogy nem tudja, mikor következik az, aminek közeledését látja. Anyja és testvérei aggódnak azon, hogy ő eszén kívül van. Ez és sok más a lehető legegyszerűbb módon van elmondva. Így élt Jézus; így fejezte ki magát; így fogadták őt; így alakult és fejlődött ki az apostolok társasága: ez az, amit az író el akar mondani.

Ezekkel ellentétbe állítja Von Soden az evangélium többi részét. Ezek az eredeti elbeszéléseket félbeszakítják, magyarázatják, ótestamentumi történeteket visznek beléjük, a helyzeteket összezavarják, a páli és az egyházi befolyásokat előtérbe tolják.

A Wendling analízise még teljesebb. Legszembetűnőbb szerinte a 4. rész tartalma, melyből a 10—25. versek későbbi átdolgozás eredményei. Ezek a helyzetet egészen összezavarják. Jézus az 1—9. versekben egy csónakból tanít és más csónakok is vannak az övével. A betoklott részben Jézus a helyzet megváltozása nélkül egyedül van tanítványjaival s nekik megmagyarázza a magvető példázatát. A 25. vers után a helyzet változása nélkül Jézus

ismét a csónakban van s a többi csónak körülötte. A betoldott rész tartalma is ellenkezik az eredeti részével, a mely semmi titkot sem ismer. Ilyen betoldás Wendling szerint a Belzebub vita a 3₂₂₋₃₀-ban, amely megszakítja a Jézus családi történetét. Így több más betoldást is talál és azokat magyarázza.

Az eredeti Ős-Márk e hét tanulmányozó szerint a következő részek voltak:

1. Von Soden szerint: 1₄₋₁₁, 16-20, 21-39; 2₁; 3₆, 13-35; 4₁₋₈, 26-32; 6₇₋₁₆; 7₂₄₋₃₀; 8₂₇ 9₁ 9₃₃₋₄₀; 10₁₃₋₃₁; 12₁₃₋₄₄; 13₁₋₆, 9-13 28-37. Azt is megengedi, hogy hasonló történetek vannak a 11₁-től a 12₁₂-ig és a 14. és 15. részek passióhoz tartozó részeiben, de ezeket nem sorozza a »Kernstücke« közé. Így ez Ős-Márk tárgyai voltak: 1. Keresztelő János és Jézus megkeresztelkedése. 2. Egy szombat Kapernaumban. 3. A zsidók megütközése azon, hogy Jézus bűnököt bocsátott meg, bűnösökkel társalkodott, megtörte a szombatot és hogy tanítványaival együtt nem bójtolt. 4. A zsidók cselei Jézus ellen. 5. Jézus magyarázatai a félreértések ellen. 6. Példázatok az Isten országáról. 7. Kik lehetnek tagjai az Isten országának? 8. Az apostolok társaságának kialakulása. 9. Kilátások a jövőre. A sorrend esetleg elrendezést is igényelhet. Egy ilyen tartalmú írat kerék egészet is alkothatott.

2. Wendling szerint az Ős-Márk részei voltak: 1_{16-34a}, 35-39a, 40-44; 2_{1-15a}, 16b-17, 18b, 19a 21-3₅-ig, 20-21, 31-4₉-ig, 26-29, 33; 6₃₂₋₃₄, 8_{27-30a}, 33b, 36-37; 10₁, 13-23, 25, 31-32a, 35-37, 41-44; 11₁₅₋₁₇, 27b-12_{14a}, 14c-31, 34b-37, 13₁₋₂, 28-29, 33-36; 14₁₋₇, 10-11, 22-25, 43-46, 48-50, 65 15₁₋₁₅, 21-22, 24a, 26-27, 31-32, 34a, 37, vagyis összesen 212 vers, vagy egyes verseknek csak részei. Elrendezést ezek is igényelnek s pl. a 13. és 14. részek tartalmát maga Wendling egy későbbi művében (Die Entstehung des Marcus-Evangeliums 1908. 204 l.) így rendezi: 13₁₋₂, 33, 28-29, 34-36; 14₁₋₂, 10-11, 3-7, 22-25, 43-46, 48-50, 65.

E számok után olvasva is fogalmat alkothatunk ez Ős-Márkról. Azonban sokkal határozottabb képet nyerünk róla, ha azt az egész evangéliumtól külön választva, figyelmünket nem zavarja a körülötte levő sok idegen elem, vagy e számok állandó számbavétele. Ezért célszerűnek

látom azt a maga egészében összefoglalni. Nagy valószínűség szerint az evangélium írója az eredeti írott forrásból semmit, vagy legalább semmi lényegest nem hagyott ki, sőt úgy látszik, még azt is megtartotta, ami a saját felfogásával és kedvelt elméletével ellenkezett. Így az Ós-Márk körülbelől a következő tartalmú volt: —

Amikor Galilea tengere mellett járt, látá Simont és Andrást, annak testvérét, amint a tengerbe hálót vetének: mert halászok voltak. És monda nekik Jézus: Kövessetek engem, és én azt mivelem, hogy embereket halásszatok. És (azonnal) elhagyván az ő hálóikat, követték őt. És onnan egy kevésse elébbi menve látá Jakabot, a Zebedeus fiát és annak testvérét, Jánost, amint a hajóban azok is a hálókat kötöztetik vala. És (azonnal) hívá őket. És ők atyjukat, Zebedeust, a napszámosokkal a hajóban hagyva utána menének. És bemenének Kapernaumba: és (mindjárt) szombat napon bemenvén a zsinagógába, tanít vala. És elálméklodának az ő tanításán. Mert úgy tanítja vala őket, mint akinek hatalma van, és nem úgy mint az írástudók.

Vala pedig azok zsinagógájában egy ember, akiben tisztátalan lélek volt, és felkiáltta és monda: Ah! mi dolgunk van nekünk veled, názáreti Jézus? Tudom, hogy ki vagy te: az Istennek szentje. És megdorgálá őt Jézus, mondván: Némulj meg, és menj ki belőle. És a tisztátalan lélek megszaggatá őt, és fennszóval kiáltva kimené belőle. És mindnyájan elálméklodának, annyira hogy egymás között kérdezték, mondván: Mi ez? Micsoda új tudomány ez, hogy hatalommal parancsol a tisztátalan lelkeknek is, és engedelmeskednek neki? És (azonnal) elméne az ő hire Galilea egész környékére.

És a zsinagógából (azonnal) kimenvén a Simon és András házához menének Jakabbal és Jánossal együtt. A Simon nápa pedig hideglelésben fekszik vala, és (azonnal) szólának neki felőle. És ő odamenvén fölemelé azt annak kezét fogván. És elhagyá

azt a hidegtelelés (azonnal) és szolgál vala nekik. Este-felé pedig, amikor leszállt a nap, mind ő hozzá vivék a betegeket és az ördöngösöket, és az egész város odagyúlt vala az ajtó elé. És meggyógyíta sokakat, akik különféle betegségekben sinlődnek vala, és sok ördögöt kiúze.

Kora reggel pedig még szürkületkor fölkelvén kiméne, és elméne egy puszta helyre és ott imádkozék. Simon pedig és a vele levők utána sietének. És amikor megtalálták őt, mondának neki: Mindenki téged keres. És ő monda nékik: Menjünk a közelvaló városokba, hogy ott is prédikáljak, mert azért jöttem. És prédikál vala azoknak zsinagógaiban, egész Galileában. És jöve hozzá egy bélpoklos, kérvén őt és leborulván előtte és mondván neki: Ha akarod megtisztithatsz engem. Jézus pedig könyörületre indulván, kezét kinyujtva megérinté őt és monda neki: Akarom, tisztulj meg. És amint ezt mondja vala (azonnal), eltávozóék a poklosság és megtisztula. És erősen megfenyegettvén, (azonnal) elküldé őt és monda neki: Meglásd, hogy senkinek semmit ne szólj; hanem eredj el, mutasd meg magadat a papnak és vidd fel a te tisztulásodért, amit Mózes parancsolt bizonyságul nékik.

Napok mulva ismét beméne Kapernaumba, és meghallák, hogy ott hon van. És (azonnal) sokan összegyülekezének, annyira, hogy még az ajtó elébe sem fértek; és hirdeté nékik az igét. És jövének hozzá egy guttaütöttet hozva, akit négyen emelnek vala. És mivel a sokaság miatt nem férközhettek azzal őhöz, megbonták ama háznak fedelét, ahol ő vala, és rést törvén leereszték a nyoszolyát, amelyben a guttaütött fekvött. Jézus pedig azoknak hitét látván, monda a guttaütöttnek: Fiam, megbocsáttattak neked a te bűncid. Valának pedig ott némely írástudók, akik ott ülnek vala szívökben így okoskodván: Mi dolog, hogy ez ilyen káromlásokat szól? Ki bocsáthatja meg a bűnöket, hanemha egyedül az Isten? És Jézus (azonnal) észrevevé az ő lelkével, hogy azok magukban

igy okoskodniak, és monda nekik: Miért gondoljátok ezeket a ti szivetekben? Mi könnyebb, azt mondanom-e a guttaütöttnek: megbocsáttam néked a te bűncid, vagy ezt mondanom: Kelj fel, vedd a te nyoszolyádat és járj? Hogy pedig megtudjátok, hogy az ember fiának van hatalma e földön a bűnöket megbocsátani, mondá a guttaütöttnek: Mondom néked, kelj föl, vedd fel a te nyoszolyádat, és eredj haza. Az pedig (azonnal) fölkele és felvén nyoszolyáját, kiméne mindenkinek láttára; úgy hogy mindenki elálmélkodék, és dicsőíté az Istent ezt mondván: sohasem láttunk ilyet.

És ismét kiméne a tenger mellé, és az egész sokaság megy vala őhozzá, és ő tanítja vala őket. És mikor továméne, meglátá Lévit, az Alfeus fiát, aki a vámszedő helyen ül vala, és mondá neki: Kövess engemet. És felkelvén követi vala őt. És lón, amikor ő ennek házában asztalhoz üle, hogy a vámszedők és bűnösök is odaülnek vala Jézussal és az ő tanítványival. Mondának azok az ő tanítványainak: Mi dolog, hogy a vámszedőkkel és a bűnösökkel eszik és iszik? És amikor ezt hallja vala Jézus, monda nekik: Nem az egészségeseknek van szükségük orvosra, hanem a betegeknek; nem azért jöttem, hogy igazakat, hanem bűnösöket hívjak a megtérésre. Azok mondának neki: Mi az oka, hogy Jánosnak és a farizeusoknak tanítványai bőjtölnek, a te tanítványaid pedig nem bőjtölnek? Jézus pedig mondá nekik: Avagy bőjtölhet-e a vőlegény násznépe, amíg velök van a vőlegény? Senki sem varr új posztóból foltot az ő ruhára; máskülönbben ami azt kitoldaná, még kiszakit belőle, az új a régiből, és nagyobb szakadás lesz. És senki sem tölt új bort régi tömlőkbe; különben az új bor a tömlőket szétszakítja, a bor is kiömlik, a tömlők is elpusztulnak; hanem az új bort új tömlőkbe kell tölteni. És lón, hogy szombatnapon a vetések közt megy vala által, és az ő tanítványai mentőkben a kalászokat kezdék vala szaggatni. Ekkor a farizeusok mondának neki: Ime, miért művelik azt

szombatnapon, amit nem szabad? Ő pedig monda nékik: Soh'asem olvastátok-é, mit mivel't Dávid, mi-kor szükségbe jutott és megéhezett vala társaival együtt? Mi módon ment be az Isten házába az Abiátár főpap idejében és ette meg a szent kenyereket, ame-lyeket csak a papoknak szabad megenniök; és adott a társainak is. És monda nékik: A szombat lett az emberért, nem az ember a szombatért. Annak okáért az embernek fia a szombatnak is ura.

És ismét beméne a zsinagógába és vala ott egy megszáradt kezű ember. És lesik vala őt, hogy meggyógyítja-é szombatnapon, hogy vádolhassák őt. Ak-kor monda a megszáradt kezű embernek: Állj a kö-zépre. Azoknak pedig monda: Szabad-é szombatna-pon jót vagy rosszat tenni; lelket menteni, vagy ki-oltani? De azok hallgatnak vala. Ő pedig rájuk néz-vén haraggal és bánkódván szívük keménysége miatt monda az embernek: Nyújtsd ki a kezedet. És ki-nyújtá, és meggyógyult a keze.

Azután h'aza térének és ismét egybegyüle a soka-ság annyira, hogy még nem is ehetének. Amint az övéi ezt megh'allák, eljövének, hogy őt fogják meg; mert azt mondják vala, hogy magán kívül van. És megérkezének az ő testvérei és az ő anyja, és kívül megállva, beküldének hozzá, hivatván őt. Körülötte pedig sokaság ül vala, és mondának néki: Ime a te anyád és testvéreid ott künn keresnek téged. Ő pedig felele nékik mondván: Ki az én anyám, vagy kik az én testvéreim? Azután reá nézve a körülötte ülőkre monda: Ime az én anyám és az én testvéreim. Mert aki az Isten akaratát cselekszi, az az én fiu-testvérem és nőtestvérem és az én anyám!

És ismét kezde tanítani a tenger mellett. És nagy sokaság gyüle öhozzá, úgy hogy a hajóba lépven a tengeren ül vala, az egész sokaság pedig a tenger mellett a földön ül vala. És sokat tanítja vala őket példázatokban, és ezt mondja vala nekik tanításában: Halljátok! Ime a magvető kiméne vetni. És lőn, ve-tésközbön, hogy némelyik az út mellé esék, és eljő-

vének az égi madarak és megevék azt. Némelyik pedig a köves helyre esék, ahol nem sok földje vala, és hamar kikele, mivel nem vala mélyen a földben. Mikor pedig fölkel a nap, elsüle, és mivelhogy nem volt gyökere, elszáradá. Némelyik pedig a tövisök közé esék, és felnövekedének a tövisök és megfojták azt, és nem ada gyümölcsöt. Némelyik pedig a jó földbe esék, és ad vala nevelkedő és bővölködő gyümölcsöt és némelyik hoz vala harminc annyit, némelyik hatvan annyit, némelyik pedig száz annyit. És monda nekik: Akinek van füle a hallásra, hallja.

És monda: Ugy van az Isten országa, mint mikor az ember beveti a magot a földbe, és alszik, és fölkel éjjel és nappal; a mag pedig kihajt és felnő, őmaga sem tudja miképen. Mert magától terem a föld, először füvet, azután kalászt, azután teljes búzát a kalászbán. Mihelyt pedig a gabona arra való, azonnal sarlót ereszt reá, mert az aratás elérkezett. És sok ilyen példázatban hirdeti vala nekik az ígét, úgy amint megérthetik vala.

És elmenének hajón egy pusztá helyre csupán ők maguk. A sokaság pedig meglátá őket amint mennek vala, és sokan megismerék őt. És minden vártorshból egybefutának oda gyalog és megelőzék őket és hozzá gyülekezének. És kimentvén Jézus nagy sokaságot látá, és megszáná őket, mert olyanok valának, mint a pásztor nélkül való juhok. És kezdé őket sokra tanítani.

És elméne Jézus és az ő tanítványai Cézáreafilippi falvaiba. És útközben megkérde az ő tanítványait mondván nekik: Kinek mondanak engem az emberek? Ők pedig felelének: Keresztelő Jánosnak, és némelyek Illyésnek, némelyek pedig egynek a próféták közül. És ő monda nekik: Ti pedig kinek mondotok engem? Felelvén pedig Péter monda neki: Te vagy a Krisztus. És ő megfedde őket mondván: Távozz tőlem sátán, mert nem gondolsz az Isten dolgaira, hanem az emberi dolgokra. Mert mit használ az embernek, ha az egész világot megnyeri, lelké-

ben pedig kárt vall. Avagy mit adhat az ember váltásául az ő lelkéért?

Onnan pedig felkelvén Judea határaitba méne, a Jordánon túl való részen által. És ismét sokaság gyűl vala hozzá; ő pedig szokása szerint ismét tanítja vala őket. Ekkor gyermekeket hozának hozzá, hogy illesse meg őket; a tanítványok pedig feddék vala azokat, akik hozák. Jézus pedig ezt látván, haragra gerjede és monda nekik: Engedjétek hozzám jönni a gyermekeket és ne tiltsátok el őket; mert ilyeneké az istennek országa. Bizony mondom nektek: Aki nem úgy fogadja az Isten országát, mint gyermek, semmiképen sem megy be abba. Azután ölébe vevé azokat és kezét rájuk vetvén megáldá őket.

És mikor útnak indúlt vala, hozzá futván egy ember és letérdelvén előtte kérdezi vala őt: Jó mester, mit cselekedjem, hogy az örökéletet elnyerhessem. Jézus pedig monda neki: Miért mondasz engem jónak? Senki sem jó, csak egy, az Isten. A parancsolatokat tudod: Ne paráználkodjál; ne öl; ne lop; hamis tanubizonyságot ne tégy; kárt ne tégy; tiszteld atyádat és anyádat. Az pedig felelvén monda neki: Mester, mindezeket megtartottam ifjúságomtól fogva. Jézus pedig rátelkintvén, megkedvelé őt és monda neki: Egy fogvatkozásod van; eredj el, add el minden vagytonodat és add a szegényeknek és kincsed lesz mennyben; és jér, kövess engem felvén a keresztet. Az pedig elszomorodván e beszéden elméne búsán, mert sok jószága vala. És Jézus pedig körültekintvén monda tanítványainak: Mily nehezen mennek be az Isten országába, akiknek gazdagságuk van! Könnyebb a tevének a tű fokán átmenni, hogynem a gazdagnak az Isten országába bejutni. Sok elsők (pedig) lesznek utolsók és az utolsók elsők.

És útban valának (pedig) Jeruzsálembe menve fel. És előttük megy vala Jézus, ők pedig álmétkodának és követve őt félnek vala. És hozzá járulának Jakab és János, a Zebedeus fiai mondván: Mester, szeretnők, hogy amire kérünk, tedd meg nekünk. Ő pe-

dig monda nekik: Mit kívántok, hogy tegyek veletek. Azok pedig mondának neki: Add meg nekünk, hogy egyikünk jobb kezét felől, másikunk pedig bal kezét felől üljön a te dicsőségében. És hallván ezt a tiz (tanítvány), haragudni kezdének Jakabra és Jánosra. Jézus pedig magához szólítván őket monda nekik: Tudjátok, hogy azok, akik a pogányok között fejedelmeknek tartatnak, uralkodnak fölöttük, és az ők nagyjaik hatalmaskodnak rajtuk. De nem így lesz köztetek. Hanem aki nagy akar lenni köztetek, az legyen a ti szolgátok. És aki közületek első akar lenni, mindenkinek szolgája legyen.

És Jeruzsálembe érkezének. És Jézus bemenvén a templomba, kezdé kiűzni azokat, akik a templomban árulnak és vásárolnak vala. A pénzváltók asztalait és a galambárusok székeit pedig felforgatá, és nem engedé vala, hogy valakéi edényt vigyen a templomon keresztül. És tanít vala mondván nekik: Nincsen-e megírva: Az én házam imádság házána' neveztetik minden nép között? Ti pedig ráblók barlangjává tetétek azt.

Mikor pedig a templomban körüljára, hozzá mennek vala a főpapok és az írástudók és a vénék, és mondának neki: Micsoda hatalommal cselekszed ezeket? És ki adta neked a hatalmat, hogy ezeket cselekedd? Jézus pedig felelvén monda nekik: Én is kérdek egy dolgot tőletek és feleljetek meg nekem, akkor megmondom nektek, hogy miféle hatalomnál fogva cselekszem ezeket. A János keresztsége mennyből vala-e, vagy emberektől? feleljetek nekem. Azok pedig tanakodtak vala maguk között mondván: Ha azt mondjuk, menyből, azt fogja mondani: miért nem hittetek hát neki? Ha pedig azt mondjuk, emberektől, félnek vala a néptől. Mert mindenki azt tartja vala Jánosról, hogy valóban proféta vala. Felelvén tehát mondának Jézusnak: nem tudjuk. Jézus is felelvén monda nekik: Én sem mondom meg nektek, miféle hatalomnál fogva cselekszem ezeket.

És kezdte nekik példázatokban beszélni: Egy em-

ber szőlőt ültetett, és körülvevé gyepűvel, és sajtót
 ása, és tornyot épít, és kiadta azt a munkásoknak, és
 elutazék. És a maga idejében szolgát küld a mun-
 kásokhoz, hogy kapjon a munkásoktól a szőlő gyü-
 mölcéből. Azok pedig megfogván azt, megverék és
 üresen küldék vissza. És ismét küldte hozzájuk egy
 másik szolgát. Azt pedig kővel dobálván meg, fejét
 betörék, és gyalázattal illetve visszaküldék. És ismét
 másikat küldte. Ezt pedig megölik. És sok másokat;
 némelyeket megvervén, némelyeket pedig megölvén.
 Minthogy pedig még egy egyetlen szerelmes fia is vala,
 utoljára azt is elküldé hozzájuk mondván: a fiamat
 még fogják becsülni. Azok a munkások azonban ezt
 mondák maguk között: Ez az örökös; jertek, öljük
 meg őt, és a miénk lesz az örökség. És megfogván azt
 megölik és a szőlőn kívül veték. Mit cselekszik hát
 a szőlőnek ura? Eljő és elveszti a munkásokat, és
 a szőlőt másnak adja. Ezt az írást sem olvastátok-é?
 Amely követ az építők megvetettek, az lett a szeglet
 fejévé. Az Uról lett ez, és csodálatos a mi szemünk
 előtt. És igyekeznek vala őt megfogni, de félték a
 sokaságtól. Mert tudták, hogy a példázatot ellenük
 mondotta. Azért elhagyván őt tovább menének. És
 küldének hozzá némelyeket a farizeusok és a Herodes-
 pártiak közül, hogy megfogják őt a beszédben. Azok
 pedig odamenvén mondának neki: Mester, szabad-e
 a császárnak adót fizetni vagy nem? Fizessünk-e vagy
 ne fizessünk? Ő pedig ismervén az ő képmutatásukat
 monda nekik: Mit kísérttek engem? Hozzatok nekem
 egy pénzt, hogy lássam. Azok pedig hozánák. És
 monda nekik: Kié ez a kép és a felírás? Azok pe-
 dig mondának: a császáré. És felelvén Jézus monda
 nekik: Adjátok meg ami a császáré a császárnak és
 ami az istené az istennek. És elálmélkodának rajta.
 És jövének hozzá saduceusok, akik azt mondják, hogy
 mincsen feltámadás. És megkérdezek őt mondván:
 Mester, Mózes azt írta nekünk, hogy ha valakinek
 fiutestvére meghalt és feleséget hagyott hátra, gyer-
 mekeket pedig nem hagyott, akkor az ő feleségét ve-

gye el az ő fiutestvére, és támasszon magot a fiutestvérenek. Heten valának tehát fiutestvérek. És az első feleséget vőn, de meghalván, magot nem hagyta. És a második elvevé az asszonyt, de meghala és magot ő sem hagyta. A harmadik is hasonlóképpen. És mind a hét elvevé azt, és magot nem hagyának. Legutoljára meghalt az asszony is. A feltámadáskor tehát, mikor feltámadnak, melyiköknek lesz felesége? Mert mind a hétnek felesége volt. Jézus pedig felelén monda nekik: Avagy nem azért tévelyegték-e, mert nem ismeritek az írásokat, sem az Istennek hatalmát? Mert mikor a halálból feltámadnak, sem nem házasodnak, sem férjhez nem mennek, hanem olyanok lesznek, mint az angyalok a mennyekben. A halottakról pedig, hogy feltámadnak, nem olvastátok-e a Mózes könyvében a csipkebokornál, hogy mi módon szólt nekik az Isten mondván: Én vagyok Ábrahám Istene és Izsák Istene és Jákob Istene. Az Isten nem holtaknak, hanem élőknek Istene. Ti tehát igen tévelyegték.

Ekkor hozzámenvén egy az írástudók közül, aki az ő vetekedésüket hallotta vala, és tudván, hogy jól megfelele nekik, megkérdezé tőle: Melyik az első minden parancsolatok között? Jézus pedig felele neki: Minden parancsolatok között első: Halljad Izrael, az úr a mi Istenünk egy úr. Szeressed azért az urat, a te Istenedet, teljes szivedből, teljes lelkedből és teljes elmédből és teljes erődből. Ez az első parancsolat. A második pedig hasonlatos ehhez: Szeresd felebarátodat, mint magadat. Nincs más ezeknél nagyobb parancsolat. És többé senki sem meri vala megkérdeni.

És felele Jézus és monda, amint a templomban tanít vala: Mi módon mondhatják az írástudók, hogy a Krisztus Dávidnak fia? Hiszen Dávid maga mondotta a szent lélek által: Monda az úr az én uramnak: ülj az én jobb kezem felől, miglen vetem a te ellenségedet lábaid alá számolyul. Tehát maga Dávid nevezi őt urának, mimódon fia hát neki? És a nagy sokaság örömet hallgatja vala őt.

Mikor pedig a templomból kiméne, monda neki egy az ő tanítványai közül: Mester, nézd, milyen kövek és milyen épületek! Jézus pedig felelvén monda neki: Látod ezeket a nagy épületeket? Nem marad kő kővön, amely le nem romboltatik. A fügefáról vegyetek példát. Amikor ága már zsendül és leveleket hajt, tudjátok, hogy közel van a nyár. Azonképpen ti is, mikor látjátok, hogy ezek meglesznek, tudjátok meg, hogy közel van, az ajtó előtt. Figyeljétek, vigyázzatok és imádkozzatok; mert nem tudjátok, mikor jó el az idő. Ugy mint az az ember, aki messze útra kelve, házát elhagyván és a szolgáit felhatalmazván és kinek-kinek a maga dolgát megszabván, az ajtónállónak is megparancsolta, hogy vigyázzon. Vigyázzatok azért, mert nem tudjátok, mikor érkezik meg a háznak ura, este-é vagy éjjélkor, vagy kakasszókor vagy reggel? Hogyha hirtelen megérkezik, ne találjon titeket aludva.

Két nap múlva pedig husvét vala és a kovásztalan kenyérnek ünnepe. És a főpapok és az írástudók tanakodnak vala, hogy csalárdsággal mimódon fogják meg és öljék meg őt. Mert azt mondják vala: ne az ünnepen, hogy a nép fel ne zendüljön. Mikor pedig Bethániában a poklos Simon házánál vala, a mint asztalhoz üle, egy asszony méne oda, akinél alabástrom edény vala valódi és igen drága nárdusolajjal; és eltörvén az alabástrom edényt, kitölté azt az ő fejére. Némelyek pedig háborognak vala maguk között és mondának: Mire való volt az olajnak ez a tékozlása? Mert el lehetett volna azt adni háromszáz pénznél is többért, és odaadni a szegényeknek. És zúgolódnak vala ellene. Jézus pedig monda: Hagyjatok békét neki. Miért bántjátok őt? Jó dolgot cselekedett én velem. Mert a szegények mindenkor veletek lesznek, és amikor csak akarjátok, jót tehettek velök; de én nem leszek mindenkor veletek.

Akkor Judás, az Iskariotes, egy a tizenkettő közül, elméne a főpapokhoz, hogy őt azoknak elárulja. Azok pedig amint meghallák, örvendezének és ígérék, hogy

pénzt adnak neki. Ő pedig keresi vala, mimódon árulhatná el őt jó alkalommal.

És mikor ők evének, vevén Jézus a kenyeret és hálákat adván meglőré, és adá nekik mondván: Vegyétek, egyétek, ez az én testem. És vevén a poharat és hálákat adván adá nekik, és ivának abból mindnyájjan. És monda nekik: Ez az én vérem, az új szövetség vére, amely sokakért kiontatik. Bizony mondom nektek, nem iszom többé a szőlőtőnek gyümölcséből mind ama napig, amikor mint újat iszom azt az Isten országában.

És (mindjárt) amikor ő még beszélt, eljőve Judás, egy a tizenkettő közül, és vele nagy sokaság fegyverekkel és botokkal a főpapoktól, az írástudóktól és a vénektől. Az ő árulója pedig jelt ada nekik mondván: Akit megcsókolok majd, ő az. Fogjátok meg azt, és vigyétek el biztonsággal. És odajutván azonnal hozzáméne és monda: Mester! Mester! És megcsókolá őt. Azok pedig ráveték kezeiket és megfogák őt. Jézus pedig feelvén monda nekik: Mint egy rablóra, úgy jöttetek-é reám fegyverekkel és botokkal, hogy megfogjatok engem? Naponta nálatok valék a templomban tanítva és nem fogtatok meg engem. De szükség, hogy az írások beteljesedjenek. Akkor elhagyván őt mindnyájjan, elfutának. És kezdék őt némelyek köpdösni és az orcáját elfedni és őt öklözni és mondani néki: prófétálj. A szolgák pedig arcul csapdosták vala őt.

És (mindjárt) reggel tanácsot tartván a főpapok a vénekekkel és írástudókkal és az egész tanács, megkötözvén Jézust, elvivék és átadák Pilátusnak. És megkérde őt Pilátus: Te vagy-é a zsidók királya? Ő pedig feelvén monda néki: te mondot. És erősen vádolják vala őt a főpapok. Pilátus pedig ismét megkérde őt mondván: Semmit sem felelsz-é? Ime, mennyi tanubizonyyságot szólnak ellened! Jézus pedig semmit sem felele, annyira, hogy Pilátus elesodálkozék. Ünnepenként pedig egy foglyot szokott vala elbocsátani nekik, akít éppen óhajtának. Vala pedig

egy Barabbás nevű megkötötthez ama lázadókkal együtt, akik a lázadás alkalmával gyilkosságot követtek vala el. És a sokaság kiáltván kezdé kérni arra, amit mindenkor megtesz vala nekik. Pilátus pedig felele nekik mondván: Akarjátok-é, hogy elbocsássam nektek a zsidók királyát? Mert tudja vala, hogy irigységből adták őt kezébe a főpapok. A főpapok azonban felinditák a sokaságot, hogy inkább Barabbást bocsássa el nekik. Pilátus pedig felelvén ismét monda nekik: Mit akartok tehát, hogy cselekedjem ezzel, akit a zsidók királyának mondotok? És azok ismét kiáltának: Feszítsd meg őt! Pilátus pedig monda nekik: Mert mi rosszat cselekedett? Azok pedig annál jobban kiáltanak vala: Feszítsd meg őt! Pilátus pedig eleget akarván tenni a sokaságnak, elbocsátá nekik Barabbást, Jézust pedig megostoroztatván kezökbe adá, hogy feszítsék meg. És kényszerítének egy mellettök elmenőt, bizonyos círénei Simont, aki a mezőről jó vala, Alekszándernak és Rufusznak az atyját, hogy vigye az ő keresztjét. És vivék őt a Golgotha helyre, amely megmagyarázva annyi mint koponya helye. És megfeszítvén őt eloszták az ő ruháit. Az ő kárhuztatásának oka pedig így vala fölőbe írva: a zsidók királya. Két rablót is megfeszítének vele, egyet a jobb és egyet a bal keze felől. A főpapok pedig gunyolódván egymás között az írástudókkal együtt mondják vala: Másokat megtartott, magát nem tudja megtartani. A Krisztus, az Izráel királya, szálljon le most a keresztről, hogy lássunk és higgyünk. Akiket vele feszítettek meg, azok is szidalmazták vala őt. És kilenc órakor fennszóval kiálta Jézus mondván: Eloi, Eloi! Lamma sabaktani? Jézus pedig nagy fennszóval kiáltván kibocsátá lelkét.

*

Ilyen formájú írat lehetett az, amelyet a második evangélium írója felhasználott, s amelyet a hagyomány szerint a Péter apostol kísérője és tolmácsa a Péter előadásai alapján állított össze. A kivett részletek azonban

semmisetre sem azonosak a Márk feltételezett írásával. Márk ugyanis, ha feljegyezte a Jézusra vonatkozó fontosabb adatokat a Péter beszédei alapján, azt minden valószínűség szerint az arámi nyelven tette. Amit ma megkaphatunk ezekből, azok már az evangélista fordításában más anyagokkal összekeverve és görög nyelven vannak meg. A zaberni német professzor, Wendling Emil, akinek kiválasztása szerint a fennebbi szöveg magyar nyelven van elmondva, szintén nem csalatkozhatlan. Tán kimaradhatott olyan részlet is, amely az eredeti Ős-Márkban megvolt és benne lehet olyan is, ami az Ős-Márkban nem volt meg. Azonban az ilyen részletek az egész műben elenyésző csekély terjedelműek és fontosságaik lehetnek. Valószínűbbnek az látszik, hogy e kiválasztott részletben is, amely a második evangéliumnak egy harmadrészét sem foglalja magában, még mindig vannak egyes mondatok vagy csak betoldott szavak, amelyek az Ős-Márkban nem voltak meg s amelyek a tartalomra a hetvenes évek színezését adhatják. Ilyen pl. a szőlősgazda példázatánál a 12₉₋₁₀ mondatai, vagy az utolsó vacsoránál az új szövetség (14₂₄) említése, vagy sok kötőszó és határozó szó, amelyeket esetleg csak a szerkesztés vitt be az eredeti szöveg közé is s amelyek némelyike fennebbi szövegünkben is zárójelben van; a sok *akkor, és* stb. szavak egy része is az Ős-Márkban hiányozhatott.

Az ilyenek elhagyása után is azonban nem szabad ez Ős-Márkban a Jézus cselekedeteiről és beszédeiről felvett hiteles jegyzőkönyvet keresnünk. Wrede szerint »die Erzählungen des Marcus etwas wesentlich anderes sind, als an Ort und Stelle aufgenommene Protokolle des Lebens Jesu (Das Messiasgeheimnis 66. l.). Márk csak egy nemzedékkel később, tehát az ötvenes években írhatta a maga feljegyzéseit, bár az ő forrása, Péter, szemtanuja volt az általa elmondottaknak. Ez egy emberöltő kétségtelenül már változtatott a pusztán tényen és a Jézus valódi szavain. Különösen a Jézusnak tulajdonított csodák azok, amelyekkel a mi körünk tudományos felfogása nem tud kiegyezni. Az kétségtelennek látszik, hogy az Ős-Márkban a csodás elemnek már szerepe van. Azonban

az is nyilván megállapítható, hogy a leírás szerint Jézus küzdött korának csodákban hívő és csodákat váró felfogása ellen. Ő menekülni vágyik a csodákat váró sokaság elől, tanítani óhajt és kijelenti, hogy azért jött Kapernaum vidékére. (1₃₈.) Még tanítványai előtt sem tünteti magát fel a messiás képében (8₂₇), a jó nevet is magától szerényen elutasítja és a keresztfán azzal a tudattal hal meg, hogy az Isten őt elhagyta. Az a csodás elem tehát, amely az Ős-Márkban is benne volt, de csak némely gyógyításokra és ördögűzésekre terjedt, amilyeneket a Jézus korában mások is végeztek, inkább csak a környezet hitéhez és a következő emberöltő meggyőződéséhez tartozott, mint a Jézuséhoz.

Mindazáltal bizonyosnak látszik, hogy a Jézus külső életére és a történelemben való szereplésére ennél az Ős-Márknál megbízhatóbb és közvetlenebb forrással nem rendelkezünk. Ha erre a Jézus életét nem tudjuk felépíteni, akkor igaza van Wellhausennek, hogy »Der Traum eines Lebens Jesu... ist ausgeträumt«. (Einleitung. 89. l.) Azonban ez Ős-Márk a kereszténység megalapítójának olyan képét adja, amely biztos alapnak látszik az egyháznak, mint emberi szervezetnek és történelmi jelenségnek teljes megértésére. Adatai olyan számosak és jellemzők, hogy megbízhatóbb és bővebb adatokat alig találhatunk az ókor többi vallásalapítójáról is. Eppen csak arról lehet szó, hogy ki mit tekint életrajznak. De abszolút értelemben nincs igazuk azoknak, akik azt állítják, hogy a Jézus életét megírni nem lehet.⁵ A nehézség inkább csak az, hogy a kereszténység meggyőződése, érzelmei, tudása és céljai nem egyöntetűek s a különböző irányok hívei egymás legjobb hiszemű és legszentebb meggyőződésű felfogásán is megbotránkoznak. Csak az lehetetlen, hogy a megtestesült Istenről írjunk életrajzot mi emberek, ha nem vagyunk mi is megtestesült istenek.

Az Ős-Márk úgy írja le a Jézus életét, amint azt az

⁵ Ezt a nézetét fejezi ki Von Soden: „was wan eine Biographie nennt, das können wir nicht liefern“ (Die wichtigsten Fragen im Leben Jesu 67. l.) és Weinel: Jesu Persönlichkeit 5. l.

ő körülményei között leírhatta. Eppen az volna feltűnő, ha művéből a csodás elem teljesen hiányoznék. E csodás elem jelenléte azonban nem kötelezi a mi korunk tudományos meggyőződését is, mely a csodákban nem hisz, hogy történelemnek tekintse a Jézusnak tulajdonított csodákat és hogy azokat tekintse fontosabbaknak az ő más cselekedeteinél, elveinél, tanításainál és halálánál. Egyebekben pedig az Ős-Márk olyan érdekes tartalmú, olyan jellemző tárgyú, a hit kérdéseiben oly nagy fontosságú és leírásaiban oly meggyőző írat, hogy az olvasót mintegy a Jézus színe elé állítja s a hívő és komolyan gondolkozó lélekkel mintegy keresztül élteti a Jézus lelki életét. Ellenben a Márk evangéliuma a maga egészében érthetetlen. önmagának is ellentmondó és következetlen mű, amely zavarba hozza még a legelfogulatlanabb olvasót is.

(Folyt. köv.)

Ukraina és az unitárizmus.

Irta: **Dr. Sztripszky Hiador.**

Ukraináról a nagy közönség nem sokat tud. A magyar köztudatba ezt a földrajzi nevet, azt hisszük, a legcrösebb hatással Jókai elbeszélései vitték; az is igaz, hogy *Ukránia* formára torzítva. Pedig a mai Oroszországnak ez a déli felerésze — egyéb magyar történelmi vonatkozásoktól eltekintve — az unitárizmus szempontjából is figyelmet érdemel, amennyiben a XVI. század folyamán erre a területre is eredménnyel hatoltak el a tisztultabb hit után való törekvés nagy forradalmának mozgalmai. Az ukrainai unitárizmus azonban részben a lengyel socinianusok történetébe van — elég helytelenül — belefoglalva, tehát eltüntetve; nagyobb részben azonban a magyar olvasó előtt teljességgel ismeretlen mind a mai napig is. Ezért tehát szükségesnek ítéljük, hogy ezt a mozgalmat a maga önállóságában, a lengyel unitárizmustól különválasztva vázlatosan ismertessük.

Az a terület, amely a Fekete-tengertől éjszakra a Pripeti mocsarak vonaláig, Przemysli és Breszt-Litovszk vonalától pedig keletre a Don völgyéig és innen délre az Azovi-tengerig húzódik, úgyszólván egységes tömegben az ukrainai nemzet hazája. Földrajzilag is, kulturtörténetében is Kíev a középpontja. Mi őket ruténeknek nevezgettük, az orosz államhatalom pedig kisoroszoknak. Orosz és ukrainai között nyelviileg annyi a különbség, mint a mennyire elűt a hollandus az ugyancsak germán porosztól. Magát amattól különálló nemzetnek érzi.

Ennek a nyelvi, nemzeti különbségnek szülő okai történelmiek. A mai orosz állam, mint ismeretes, Kíev környékbeli szláv népekből alakult, tehát ott, ahol ma is az ukrainiak törzsöke lakik. Vladimír országa tehát kétség-

telenül ukrainai (rutén) volt. A népvándorlás hullámai ebből az országból sok törzset éjszakra sodortak, a mai Moszkva vidékére. Itt a néppel együtt kivándorolt néhány kievi fejedelmi sarjadék új országot alapított, a moszkvai fejedelemséget, amely a Kievből hozott rusz, ruszkij nevet itt is fentartotta. A kievi és moszkvai fejedelemségek történelmi élete a tatárjárás idejétől kezdve teljesen kettéválik, csak a bizantinus vallás az egyedüli kapocs, amely őket némileg közös kulturában tartja. Politikailag e két ország csak a kozák szabadságharcok lezajlása (Chmelnickij) után, 1654-ben egyesült újra. Azóta lett naggyá a mai Oroszország.

A kievi fejedelemség népe — amelynek megjelölésére az Ukraina = Krajna = végvidék szó már a XI. század óta okiratosan is használatos — a XIV. században elveszti politikai önállóságát, amennyiben Litvánia fennhatósága alá kerül, majd pedig 1569-ben a lublini unióban Lengyelországgal hármaskirálysággá egyesül. Ez a politikai változás nagy kulturváltozást is jelentett az ukrainokra, amennyiben ezáltal a nyugateurópai műveltség hatáskörébe kerültek. Földrajzilag is kedvező volt a helyzetük a művelődésben való haladásra: nyugatról a lengyeltség révén közvetve, délen pedig a Fekete-tenger és Duna útján közvetlenül állottak Európával érintkezésben. Éghajlat és talaj tekintetében a legjobb terület az ukrainaiak vidéke egész Keleteurópában. Természetesen, hogy ilyen viszonyok között az ukrainaiak kulturája hová tovább mind jobban vesztett a maga bizantinizmusából és közeledett a nyugateurópaihoz.

A moszkvai fejedelemség oroszai ezzel ellentétben állandóan önálló politikai életet éltek. De ezzel egyúttal el is szigetelődtek a nyugati vallási és feudális intézményekkel rakott Ukrainától. Zord klimája és talaja, valamint a százados mongol uralom alatt kifejllett ázsiai típusú politikai és társadalmi intézményei megőrizték ezt az országot zavartalan barbárságában minden nyugateurópai befolyástól. Gondoljunk csak az első moszkvai nyomdászra, Fedorov Ivánra, aki a fanatikus hatalom elől mint az országra ártalmas »varázsló« kénytelen föl-

szerezését odahagyva ukrainaiak közé menekülni. Ez pedig történt — 1565-ben, tehát éppen akkor, amikor a sajtó éppen a reformáció vívmányaként mindenütt a legszabadabban terjeszkedett. A muszka állami élet külső formája deszpotizmus, az ukrainaiaké ellenben alkotmányosság. Amíg Ukrajnában nyomdák és iskolák mellett csonka egyetem is találunk (Kiev), amely Moszkva számára is szállít püspököket és általában tanult elemet, addig a muszkaéknál efféle kulturjelenségeknek Nagy Péter koráig még nyoma sincsen. A társadalmi osztályokra nem tagozódott, tisztán byzantinus műveltségű Moszkviában nem is tudott egyetlen lelket sem szerezni magának sem a humanizmus, sem a vallási reformáció.

Egészen másképpen fejlődött az ukrainai nemzet sorsa. Litván hatóság alá jutva azonnal élénk szellemi összeköttetésbe lépett a németiséggel; amikor pedig politikailag Lengyelországba kebeleződött, 1569 óta, teljesen a nyugateurópai eszmeáramlatok körébe jutott. Arisztokráciája és egyáltalán egész értelmisége a lengyel kulturális intézmények által latin műveltségűvé, azaz európaivá, vált; politikailag pedig a lengyel intézmények tömeghatású nevelése alá került. Ez lassankint maga után vont a saját nemzeti (rutén) nyelvű kultúra után való törekvést, ami megteremtette az u. n. litván-rutén irodalmat. Ezzel pedig egészen elvált a byzantinus, ósdi alapon maradt moszkovitáktól nyelvileg is, úgy, hogy a XVI. század közepe óta két különálló nyelv és kultúra keletkezett az egykori oroszok kétfelé vált ágában: rutén és muszka. Ez érteti meg azt, hogy ma két egymással teljesen ellentétes és egymásnak nyelvileg is idegen irodalmat látunk a jelenkori Oroszországban, t. i. orosz és ukrainait. Ezért érzi magát az ukrainai az orosztól különálló nemzetnek.

Ennek a művelődésbeli szétválásnak okai azonban nemcsak politikaiak, mert hiszen azt látjuk, hogy a hitújítási mozgalmak hullámai elérték Ukrainát már a XVI. század elején, amikor történelmi élete a lengyeliséggel politikailag még nem kapcsolódott össze. Nem lehet tehát azt állítani senkinek sem, hogy a protestáns eszmék terjedése a lengyel politikai élet következményeként tekin-

tendő; annál kevésbé pedig azt, hogy ezek az eszmék csak lengyelek között terjedtek el, ukrainaiak között pedig nem. Helyesen úgy állíthatjuk fel a tételt, hogy a hitújulás eszméinek az ukrainaiak közé való közvetítője előbb a cseh, utóbb pedig a lengyel társadalom volt, de csakis ott, ahol a lengyel nemesség ukrainai őslakosság közé, utólag jutva meggyökeresedett. Ez pedig csakis Halicsban (Galicia), Podoliában és a Bug-menti vidéken, Cholm—Belz területén történt; a legkeletibb, azaz Dnjeperen túli ukrainaiaknál ez eszmék nem fogamzóttak meg. Csakis emnyiben mondható tehát lengyel hatásnak az ukrainai vallásreformáció, mert külső formájában — a reformáció alapelvének megfelelően a maga nemzeti nyelvében, tehát *ukrainai nyelvű* könyvekben és íratokban jelentkezett. Hogy eddigelé az ukrainai unitarizmusról mit sem tudott a nagy közönség, azt inkább annak kell tulajdonítani, hogy egyházszerkezettel a lengyelekkel egységben volt, ezek pedig ezt természetesen lengyelnek tekintették és irataikban is így mutatták be.

Amíg az elzárt Moszkviában a vallásújulás egyetlen lelket sem tudott magának megnyerni, addig a földrajzi és ethnikai helyzet kedvezései következtében az ukrainai népművelésben, a lengyelséghez hasonlóan és ezzel egyidejűleg, hamar talált fogékony talajra.¹ Nagyobb méreteket azonban ez a mozgalom nem öltött. Fejlődésének tetőpontján is a lengyel korona ukrainai területén mindössze három protestáns kerületet tudott szervezni: a *ruszkit*, *belzlit* és a litván nagy fejedelemség területén levő *pidljase-it*. Ezeknek nagyobb része unitárius volt, a kisebb rész a Kálvin irányához csatlakozott. Ugy a kálviniz-

¹ A lengyel unitarizmus története tudtommal maig sincs magyar nyelven a dolog érdeméhez mérten megírva. Némi tájékoztatót azonban mégis találhat az ez iránt érdeklődő olvasó a *K. Magvető* IV. (1868.) évf. 13—23. és XLVII. (1912.) évf. 287—293. lapjain. Az elsőkben Buzogány Áron ismerteti azt Augustinovic Pál életrajza keretében, többnyire a már elavult Krasinszki- és Lubienjecki-féle adatok alapján; a második Merczyngnek, tehát már modern embernek új adatokra épült, de nagyon apró vázlat, amelynek még az is hibája, hogy a *lengyelországi* unitarizmusról szólva, az ukrainaiakat is lengyeleknek teszi meg azon az alapon, hogy ezek is lengyel állampolgárok valának. V. ö. még Jakab E. dolgozatát a *Századok* 1892. évf. és az Unitárius Kis Tükör illető részét.

musnak, mint az antitrinitárizmusnak pártfogói a következő gazdag mágnások valának: a Horajszki, Hurka, Firlaj, Lases és Zamojszki családok² a Bug mentén; a Sztadnicki, Szenjenszki, Bucsacki, Potocki, Zborovszki, Drohojovszki családok Galiciában; a Kiska, Chodkevics, Hlibovics, Szapieha, Szlusko, Zavis, Visneveckij, Vojna, Pac, Volovics, Ohinszkij, Zenovics, Prunszkij herceg, Holovcsinec, Narusevics, Talvas, Dorohosztal, Puzina, Semeta, Hruszevszkij, Horszkij, Csaplics, Hojszki, Nemirics családok a keletibb részeken. Ez utóbbi három a legbuzgóbb unitárius volt.

Ehhez képest az ukrainai unitárius egyházközségeket földrajzi helyzetük szerint a következőkben sorolhatjuk föl. Sajnos, az egykori feljegyzések legnagyobb része vagy elveszett, vagy még lappang, mert a rájuk maradt íratok az egyházaknak alig negyed-ötödrészét sorolják föl.³ Mivel pedig ezek az adatok — úgy hisszük — érdekelni fogják a magyar testvéregyházakat is, egyidejűleg közöljük az ukrainai lutheránus és kálvinista protestáns egyházak maig ismert névsorát is és pedig annál inkább, mivel ezek egy része hol unitáriusnak, hol egyszerűen reformátusnak van följegyezve, ami az akkori zavaros időkkel, meg nem állapodottsággal könnyen magyarázható.

I. HALICS. (Galícia és nyugati Oroszország egy része.) Kifejezetten **unitárius egyházak**: 1. Zarsin, szerveződött a XVII. század elején. 2. Kuropatniki, 1563-ból antitrinitárius papjáról van emlékezés. 3. Bucsacs.

² A lengyel helyesírású lengyel és ukrainai neveket magyar fonetikus átírásban adjuk.

³ Az ukrainai unitárius egyházakról szól: 1. *Vengjerszki András*, Volodáv egykori református papja (a Bug vidékén) *Systema historico chronologicum ecclesiarum per provincias varias, praecipue Poloniae, Bohemiae, Lithuaniae, Russiae, Prussiae, Moraviae etc. ad annum 1650, opera Adriani Regenvolscii* 1652. — 2. *Lukasevics*: *Dziejé kosciolów wyznania helweckiego w dawniej Malej Polsce* 1853. — 3. *Mercsing*: *Zbory i senatorowie protestanscy*. 1905. A dolog természetéből folyik, hogy mindegyik bővíti a megelőzőnek adatait úgy, hogy remény van rá, miszerint e lajstromokban foglalt számok a jövőben még mindig emelkedni fognak.

Protestáns egyházak: 1. Bachorec, 1570 előtt alapította a Sztadnicki-család. 2. Berezsani, Szenjavszi Miklós alapítása a XVI. században, még Zsigmond Agost idejében, a XVII. század elején eltűnik. 3. Bucsacs. Alapította Zsigmond A. idejében Bucsacki Miklós, de fia már megsemmisítette. 4. Bucsacs Ljiszni vagy Haji, 1640-ből van róla hír. 5. Csucdec, a Szán vizkörnyékén, a XVI. sz. második feléből tudunk róla. 6. Hvozdec, Potocki János alapítása, a XVII. sz. első felében virágzott. 7. Hocsiv ugyanitt alapították 1550, fennállt 1630-ig. 8. Hnojnica, Peremisle vidékén, 1570-ből emlegetik a följegyzések. 9. Dilja hova 1550-ből van rá adat. 10. Dorohov fenmaradt a XVIII. sz. közepéig. 11. DubECKO, a legrégebb községek egyike, Sztadnicki Sztaniszlav már 1540-ben protestánsá tette, iskolát alapított, ahol a híres Sztankar működött, de Njeszjecki szerint 1580 körül a grófi utód eltörölte az egyházat. 12. Dubljani, 1640-beli adat. 13. Dublibi 1620—1640 közti pusztá megemlítés. 14. ZsovKva (lengyelesen Zoldkiew) rövidéletű egyházzal. 15. Zsolinj, a Sztadnickiak birtokán, a XVI—XVII. századokban többször van róla emlékezés. 16. Zboró, rövid életű egyház. 17. Kasici XVII. sz. 18. Krakovec a XVI. sz. végén és a XVII. elején. 19. Koropec, a XVI. sz. pusztá említés. 20. Koroszno-Ruszke, papja résztvett az 1562. évi zsinaton. 21. Kuszenici a XVII. sz. elején. 22. Litviniv ugyanakkor. 23. Liszko, a Sztadnickiak birtokán, a földesurnak a katolicizmusra való áttérése alkalmával elpusztult. 24. Lemberg (Ljviv) általános, határozatlan följegyzés. 25. Novoszelci, XVII. sz. 26. Novotanec, a Szán vidékén 1550. alakult, fennállt a XVIII. sz. végéig. 27. Oracsivci 1570-ből említik. 28. Pomorjani, a Szejenszkiek birtoka, 1560-ból már ismert, a XVII. sz. első felében még szerepel. 29. Rimaniv, 1580-ban megsemmisült. 30. Sztaranici 1570-ből említés. 31. Cstopi, 1570. évi zsinati akták szerint. 32. Javornik 1570-ből. 33. Jabloniv, az 1630—40. években szerepel. 34. Jaszeniv (Trembovlai) XVII. sz. 35. Jacimir, a Szán vidékén 1550. évtől kezdve néhányszor szerepel.

II. PODOLIA. **Unitárius egyházak:** 1. Hozdiv, Krylov mellett 1617-ben szerepel. 2. Krupje, az Orzechovszkiják birtoka, a XVII. sz. első negyedében állandóan emlegetik. 3. Lasziv. Horajszki alapította 1581-ben, itt könyvsajtó is volt.

Protestáns egyházak: 1. Boncsa, Szejnicki szervezte a XVI. sz. végén fennállt egész a XVIII. századig. 2. Horzskiv, 1560. és 1604-ből emlegetik. 3. Holubec vagy Holubje, Krilov mellett, a XVII. sz. közepéről ismeretes. 4. Zsitaneč, 1581-ről említve. 5. Zsulín, 1640-es évekből. 6. Zamosztje, Zamojszki kancellár atyja alapította 1560 táján, halála után (1572) megsemmisült. 7. Zdaniv, prot. papja 1560 táján szerepel. 8. Zmijevci, Belz vidékén az 1570. évi zsinat aktáján emlegetik. 9. Krasznobrid, a Lescsinszkiek birtokán, 1595 óta szerepel, 1648-ban zsinatot tartottak itt. 10. Krilov, az Osztoroh család alapítása 1570-ben; 1596-ban zsinat, eltörölte Osztoroh Miklós 1635-ben. 11. Krinicja, az 1581. és 1595. évi zsinatok említik. 12. Lipje, a Horajszkiek alapítása 1560—1600 között szerepel. 13. Peremyszliv, Belz mellett 1582-ből. 14. Pusztotva, Cholm vidékén 1560—1602-ig. 15. Rejovec, Rej alapítása 1560-ból, fennállt a XVII. sz. végéig. 16. Riplin, Belz m. 1580—1600-ig. 17. Romaniv 1640-ből. 18. Szvidnicja, Belz m. 1570-ből. 19. Sztrimilec, általános jellegű emlékezés. 20. Turobin, a Hurka-család alapítása 1570—80 között. 21. Uhrujszk, az Uhroveckiek birtoka, evangélikus község 1608-ban. 22. Chlaniv, 1582-ből. 23. Scsebresin, a Hurka-család alapítása 1570-ből.

III. VOLHYNIA. **Unitárius egyházak:** 1. Babin, a Babin-szkiek birtokán, 1630-ban szerepel. 2. Berezka, a Csaplicsok birtoka, 1640. 3. Beresztcsko, az unitáriusok egyik legrégebbi egyháza, 1585-ben már fennáll, Pronszki herceg alapítása; utolsó nyoma 1651-ből; közben, 1640. évről világosan unitáriusnak van jelezve. 4. Vodiradi, 1599-ben Kandiba a gör. keleti egyházat antitrinitáriussá alakította át. 5. Halicsani, a Spanovszkiek birtoka, 1640—50 táján szerepel. 6. Hoscsa, a Hojszkiek birtoka, 1600—1640-ig él. 7. Zaporiv, 1618-ból unitar. pastor. 8. Zaszlav, 1567. unit. pastor. 9. Ivancsi, 1640—50 között szerepel. 10. Kiszelin, a legjelentékenyebb antitrin. egyházak egyike, Csaplics alapította a XVII. sz. elején, de már 1650 körül megsemmisült. 11. Ljachivci, a Szenjutak alapítása a XVII. sz. elején, utóbb ezen kívül itt evangélikus egyház is alakult. 12. Milosztiv, Klevani mellett, ált. említés. 13. Osztroh, 1617—20. években. 14. Rafalivka, 1640-ből. 15. Szobisin, 1640-ből. 16. Szokul, a Szlucsá

folyó mellett, ált. említés. 17. Sztaroo-Konstantiniv, igen nagy antitrin. község, 1617-ben száz családja van, Osztrozki herceg pártfogása alatt. 18. Tichomi, Szenjuta alap., 1640-ig élt, itt még evang. község is volt. 20. Spaniv, a Spanovszkiak alap. 1620-ból. 21. Scsenjativ, Szenjuta alap.

Protestáns egyházak: 1. Dorohovsztai 1590—1640. 2. Kreminec, 1590—1610 körül. 3. Labunj, evang. község, 1560—90. 4. Martiniv 1570-ből. 5. Janivci, a XVII. század közepén.

IV. BUG VIDÉKE. **Unitárius egyházak:** 1. Bila, kálvinista község 1560-ban átmegy az unitarizmusra, 1580 körül veszendőben. 2. Vengriv, előbb kálvinista, 1560. unitárius, könyvsajtója is volt, utóbb lutheránus és kálvinista; a luth. egyház maig is él. 3. Mordi, Pidljase vidékén 1550. prot. alapít., utóbb átmegy az unitárius vallásra, zsinat is volt. 4. Szurazs, a XVII. sz. elején.

Protestáns egyházak: 1. Beresztje, 1630-ig élt, sajtója is volt. 2. Voljaniv, a XVII. sz. elején. 3. Horodisce, a XVII. sz. elején. 4. Dokudiv, 1600—1790-ig élt. 5. Zab-ludiv, a XVIII. század végéig élt, Radivil Janus alapításu főiskolával és sajtóval. 6. Neudorf, a XVII. sz. elején alapít., maig is élő luth. község. 7. Nurec, a XVII. sz. közepétől. 8. Orla, 1644-ből, a dissidensek zsinatja alkalmából emlegetik, fennállt a XVIII. sz. közepéig. 9. Ruszkiv, a XVI. sz. végén. 10. Szokoliv, ált. említés. 11. Jamno, luther. község a XVII. sz. közepétől a XIX. század elejéig élt.

V. KIEV - BRASZLAV vojvodaság **unitárius községei:** 1. Usomir, Ovrucs mellett, a Nemircsek birtokán, a XVII. sz. első feléből. 2. Csernjachiv, ugyanazon birtokon Zsitomir vidékén, jeles iskolával, hatóságilag föloszlatták 1644-ben. 3. Sernsji, Nemircs alapítása, 1640-ig állt fenn.

Protestáns községek: 1. Vinnica, 1570-ben említik. 2—4. Kozarrovicsi, Ljicsin, Loszicsin, a Hornosztjok birtokán a XVII. sz. első felében.

Harmincnégy unitárius egyházközség: nem valami nagy dolog — mondhatná akárki is. Ha a dolgot azonban közelebbről vizsgáljuk, rá kell jönnünk, hogy ez a

lajstrom nem teljes. Valamennyi történetíró,⁴ aki a lengyel, litván, fehérórosz és ukrainai unitárizmust nyomozgatta, megegyezik abban, hogy ez a szám alig a tizedrészét jelzi azoknak az ukrainai egyházaknak, amelyek alakilag is szerveződtek. Sokkal nagyobb volt azonban azoknak a név szerint még pontosan nem ismert községeknek a száma, amelyekben a hitújítás megfogant, de folyton ingadozott hol kálvini, hol unitárius irányban és ahol ez irányok egymást, a földesurak egyéni nézetei szerint folyton váltogatták. A Socinus szerint reformált ukrainai községek száma a vallási mozgalmak első évtizedeiben sokkal nagyobb volt, sőt mondhatjuk: sokkal

⁴ Az ukrainai unitárizmusra vonatkozó ukrainai, lengyel és orosz irodalom: *Zakrzewski*, Powstanie i wzrost reformacji w Polsce (1520—1575) 1870. — 2. *Makusev*, Obszciesztvennyje i goszudarsztvennyje voproszy v poljszkoj literaturje (Szlavjanszkij Szbornik III.) — 3. *Szujski*, Odrodzenie i reformacya w Polsce, 1880. — *Ljubovics*, Isztorija reformaciji w Polcsyje, 1883. — 4. *Bukowski*, Dzieje reformacji w Polsce, 1883 (katholikus álláspontról, csak 1558-ig viszi). — 5. *Karjejev*, Ocserk isztoriji reformacijnavo dzviszenija i katoliceszkoj reakcji v Polcsyje, 1886, az addigi tudományos eredményeket áttekintően adja. — 6. *Tarnowski*, Studya do historyi literatury polskiej 1886 és II. kiad. 1895. — *Brückner*, Róznowierey w Polsce. Seria I. (ariánusok) 1905. — 7. *Morawski*, Arjane w Polsce, 1906. — 8. *Ljubovics*, Nacsalo katoliceszkoj reakcji i upadok reformacji v Polcsyje, 1889. — 9. *Zaleski*, Jezuici w Polsce, 1900. — 10. *Sobieski*, Nienawisc wyznaniowa tłumów za rządow Zygmunta III., 1902. — 11. *Oreszt Levickij*, Szociniansztvo v Polcsyje i Jugo-zapadnoy Ruszi, Kiewszkaja Sztarina 1882. — 12. *Malisevskij*, Podloznoje pismo Polovca Ivana Szmery k velikomu knjazu Vladimiru szv., Trudy Kiewszk. duch. akademiji 1876, a fehér orosz és ukrainai unitárizmusról nagyon részletesen szól. — 13. *Oreszt Levickij*, Vnutrenneje szosztोजanije zapadno-ruszkoj cerkvi v polsko-litovszkom goszud. v konce XVI. sztol. (Archiv Jugozap. Rosziji). — 14. *Vladimirov*, Franciszk Szkorina, jevo perevody etc. Sptburg 1888 és pótlások a Kijevszk. cstenija VIII. — 14. *Sljapkin* K. biografiji F. Szkoriny, az orosz kultuszminiszt. közl. (Zsurnal miniszt. narodnavo proszjojescsenija) 1892. IV. — 15. *Zsideckij*, O pereszopnickoj rukopiszi, Trudy III. arch. zjezda II. köt. — 16. *Zsiteckij*, O perevodje jevangeliya na maloruszkij jazyk, Izvjesztija otd. ruszkavo jazyka 1905. IV. — 17. *Karszkij*, Dva pamjatnika sztaravo zap. rusz. narjecsja: luteranszkij katechisis 1585. g. Zsurnal min. nar. proszv. 1893. VIII. — 18. Tjapinszkiról I. *Vladimirov* cikkét a Kiewszkaja Sztarina 1889. I. és 19. *Dovnar-Zapoljszkij*, V. N. Tjapinszkij, Izvj. otd. ruszk. jaz. 1899. — 20. *Sand*, Nucleus hist. ecclesiasticae, (Appendix) Amsterdam 1657. — 21. *Wegerski*, Slavonicae reformatae libri quatuor 1679. — 22. *Hrusevskij* M., Isztorija Ukraini-Ruszi, Kiev-Lemberg 1907. VI. köt. 412—435. I.

több reformált egyházuk volt az ukrainaiaknak a XVI. század 6—8-ik tizedeiben, mint a XVII-iknek az elején. Ez pedig abban találja magyarázatát, hogy az újíto szellem harapózó lángként terjedve egy-kettőre igen sok nemest nyert meg, akik sietve alakították át a régi görög keleti egyházakat protestánsná és kifejezetten unitáriussá; de a második, harmadik földesúr utód már nem törődött többé velük, hanem vagy züllésbe hagyta, vagy egyszerűen átkergette a maga egyházába, a katolikusba, illetőleg görög keletibe, ahogy t. i. hatalmi érdekei kívánták.⁵ Ez a vallásescerebere különösen a nyugati, lengyelekkel vegyes ukrainai területre jellemző, mert a keleti, Dnjeperen inneni ukrainaiak között egy-kettőre a reformációnak legvégső formációja, az unitarizmus, minden átmenet nélkül alakult ki. Kurbszkij, egykorú muszka herceg följegyzése szerint legalább is az egész Volhynia csupa socinianus lakossága volt, ami egészen világosan amellett szól, hogy kell még e területre vonatkozó új adatoknak valahol lappangniok, amelyek azonban még fölfedezésre várnak. A most ismert adatokból huszonegy, tehát az egésznek öthatoda mind erre a területre tartozik.

A reformáció gyors terjedésének a lengyel korona országaiban több oka is volt. Elsőnek azt említhetjük, hogy a XVI. század közepe táján mindenki áhítozott a politikai közállapotok megújulása után. Második jelentékeny tényező a németek földrajzi szomszédsága, harmadik az új eszmék pártolása a király és nemesség által, negyedik az akkoriban páratlanul álló teljes sajtószabadság, ötödik a városi elem, a polgárság fejlett volta. Szerintük ez utóbbi volt a legfontosabb a protestantizmus léte tekintetében. Azt látjuk ugyanis, hogy a keleti (volhyniai) ukrainaiak között még akkor is életben maradt

⁵ A görög és protestáns vallású ukrainai nemesség legnagyobb része a Rómával való unio erőszakolása következtében a XVII. század közepén egyenest a latin vallásra tért át, mert csak ezzel jártak politikai jogok. Emiatt valamennyi egyúttal nyelviileg is lengyellé vált. Ilyen lengyellé vált ukrainai nemeseok voltak a nálunk is ismertebb neviiek közül a mai Sapieha, Osztrószki és Szangusko hercegi családok ősei.

az unitárizmus, amikor nemesi pártfogói már régen cserében hagyták, ellenben a nyugati, hegyvidékiek között keletkezett egyházak polgári elem híjján a leghamarább mentek veszendőbe. És csakugyan Déloroszországnak maiglan is legjelentékenyebb ipari és kereskedelmi pontjai éppen Volhyniára esnek, ami tehát nem lehet pusztán véletlen. Hasonlóképpen azt sem lehet csupán véletlennek tekinteni, hogy a tisztultabb erkölcsi élet után való törekvés a XIX. század 50-es éveitől a racionális vallásosság egy másik formájában, a stundizmusban (baptizmus-fajta dolog) ugyanitt tesz nagy hódítást maiglan is. Ebben a részben tehát az ukrainai unitárizmus nem a lengyelektől függő hatás következménye, hanem önállóbb, helyi jelenség. Ezt alább még világosabban fogjuk meglátni.

Ha azonban az eredményt az ukrainai nemzet lélekszámához arányítva tekintjük, mégis csak azt kell mondanunk, hogy a reformáció az ukrainaiak között általában nagy hódítást nem tett. Legalább is annyit, mint a lengyelországban, nem. Ennek pedig több oka is van.

A göröghitű ukrainai nemesség — tehát a polgárságon kívül az egyedüli világi értelmiség — csak ott hajlott az új tanok felé, ahol a lengyelséggel szoros társadalmi és gazdasági kapcsolatban állott. Az egész ukrainai nemzet azonban csak az 1569. évi lublini politikai unió óta kezdett jutni a lengyel kultúra erősebb befolyása alá. Az új hitre tehát jórészt olyanok lépnek át, akik a saját művelődésbeli hagyományaiktól és nemzeti alapjuktól már elszakadtak, ami aránylag már későn, a XVI. század 70-es éveiben történik. Minthogy pedig a szalmalángú lengyelek között az új hit iránti buzgóság ekkorra már igen sok helyt megesappant s a reformálás divatos már többé nem volt, a 80-as évek óta az ukrainai nemesség közt is csupán szórványos jelenségként mutatkozik az újult hit. És pedig kifejezetten az unitárius vallás terjedt el köreiben, mert az ukrainai előkelőségek között a kálvinizmusnak egyáltalán híve nem volt.

A nyelvben hozzájuk igen közelálló fehér oroszoknál, az ukrainaiak közvetlen szomszédjai között, már inkább hódított a kálvini irány, de az újításra hajló többség itt

is az unitárizmust fogadta el minden Dávid-Heltai-féle átmenetek nélkül. A lengyelség és poroszok köréből hamar hatolt át ide a kálvini és socini tanítás, különösen a 'katholikussá lett nemesség között, főképpen azért, mert a fehér oroszok körében az új tanok igen erélyes és befolyásos pártfogókra találtak. A kálvinizmus főtamogatója Csorni Radivil Miklós volt, a vilnoi vojvoda és nagyfejedelemségi kancellár, a tartomány első mágnása, valamint unokaöccse, Rudi; az unitárizmus pedig Kiska Jánosban, a zsmudi sztarosztában talált hatalmas támáaszra, aki Radivilnál politikai tekintetekben kisebb befolyásu volt, de hasonlóan hatalmas, gazdag arisztokrata. Ezek példája és nógatása tömegesen vitte a tőlük függő kisebb rangu, főképpen katolikus nemességet az új hitnek erre a két irányára.

Az irodalmi és közéleti nyelv tekintetében az ukrainaiakkal közös kulturájú⁶ akkori fehér oroszok között azonban még egy érdekes vonást figyelhetünk meg, ami szintén az unitárizmus lapjára tartozik: egy hazai termésű racionalizmust, amely görög-orthodox alapon fejtett ki. Hitelveire nézve tisztán unitárizmus volt ez, némi görög-orthodox járulékokkal, de egészen Dávid Ferenc-féle felfogás szerint, aminek akkoriban még Erdélyben is csak maga Dávid volt a képviselője. Éppen emiatt a hitelvi egyezés miatt azonnal szoros kapcsolatba léptek a fehér orosz unitáriusok a többi rutén és lengyel unitáriusokkal (akiknek egyházközségei a XVI. század végén 340 körül jártak), noha ezek a Jézus imádását, alsóbb-rangú istenségét tanították.

A fehérorosz unitárizmust semmiképp se lehet lengyel hatásnak venni, mert fő terjesztője négy moszkovita szökevény vala: *Krivyj Teodor* (másképp Koszój), *Ignác*, *Vaszijan* és *Choma*. A moszkvai egyházi törvényszék előbb is üldözőbe vette őket heretikus nézeteik miatt. De amikor 1554-ben erőszakkal idéztette őket maga elé, ezek megszöktek és a litván nagyfejedelemség fehérorosz

⁶ Kettőjük között olyan a nyelvi viszony, mint amilyenben a tótok a csehekkel állanak.

lakosai közé menekültek. Tanításuknak itt egy-kettőre sok követője akadt. E hatás méreteire igen jellemző az egykoru Zenobiusnak, oteni barát-polemistának egy mondata, amikor t. i. a litvánföldi orthodoxok kérésére a menekültek eretnkségét magyarázgatva ilyen hasonlattal él: »Keletet az ördög megrontotta Mohameddel, Nyugatot Lutherrel, Litvániát pedig Koszójjal.«⁷

Odaváló, bár későbbi időkben élt, személyektől hiteles értesüléseink vannak, hogy a fehér orosz unitárizmus csakugyan nagyobb méretű volt. Székarga, a jezsuita generális, az 1590-es évekről azt mondja, hogy »az unitáriusok csupán az egy novgorodi vojvodaságban 650 orthodox templomot kerítették kezükre és a hatszázon felüli nemesi családból alig maradt tizenhat olyan, aki az ariánus járványtól mentes volt.« A Fotius szájába adott *Antirrhysis* című polemikus írat szerint alig volt nemesi család, mely nem tért volna át a »pestises« új vallásra. Harmadik bizonyosságunk az igazhitű orthodox Kopiszlinszkinak Polinodiája, aki a lutheránus és ariánus fehér-oroszok között az 1550—60. években igen sokat térített vissza a görög vallásra. Ez a nagy eredmény azonban a XVI. század vége felé az orthodox és katolikus hit küzdelmeinek viharában teljesen eltűnt. Ha tehát, amint látjuk, nagy terjedelművé tudott válni az unitárizmus a fehér-oroszok között, noha határozott számszerű és helyhez kötött adataink róla nem maradtanak, mennyivel inkább nagyobbnak kell sejttenünk a hitmozgalomnak az ukrainaiak között elért eredményeit, tekintve, hogy itt már határozott, noha töredékes részletadatok is maradtak reánk.

A racionális áramlatok hullámai a litván nagyfejedelemségnek ukrainai területére is átcsaptak. Nem is véve figyelembe Pidljásét az ő ellengyelesedett nemességével, különösen a Beresztojszcsina vidékére kell ezt mondanunk, amely a fehér-orosz-sággal a legszorosabban volt egybe-

⁷ E muszka racionalistákról bőven szól *Kosztomarov*: Nagy orosz vallási szabadgondolkodók a XVI. században és *Emeljanov*: Baskin és Koszój c. orosznyelvű tanulmányában.

fűzve. Az 1570-es években Krivoj Teodozt és Ignác nevű térítő társát már Volhyniában találjuk. Kurbszkij hercegnek 1575-ben *Csaplics Kadjanhoz*, a volhyniai nemesek egyik leghatalmasabb alakjához írott leveléből megtudjuk, hogy ezek az emigránsok Csaplics udvarában tartózkodtak, aki igen szívesen fogadta és tanaik terjesztésében elősegítette. Méltó tehát az utódok emlékeztére a Csaplics neve, mert az ukrainai unitárizmusnak ő volt a legbuzgóbb támogatója és szervezője.

A kulturális helyzettel való elégedetlenség és a megújulás után való vágyakozás Ukrainában is megteremtette a maga szélső hatásait, éppen úgy, mint Erdélyben, a *szombatosság* felekezetében. A keleti ukrainaiak unitárizmusa határozottan összefüggésben áll a muszkaföldi racionalizmussal, amelynek jelenségei már a XV. század vége óta megfigyelhetők az u. n. zsidózás áramlatában. A muszka zsidózás kutatói ezt Ukrainából és Fehéroroszországból eredtetik, amennyiben a hagyomány alapján azt állítják, hogy első hirdetői a litván nagyfejedelemségből valók voltak. Szeharia nevű zsidó, akihez e mozgalom kezdeteit kötik, Olelkovics Mihály herceggel állítólag Kievből ment ezekkel a tanokkal Novgorodba, a többi apostolok pedig Litvániából jöttek volna. Sokkal valószínűbb azonban, hogy ez az egész szombatosság a muszka orthodoxizmusnak abból az előszeretetéből származott, a mellyel a szentírásnak ószövetségi része iránt viselkedett. Tipikus vonása ma is az orosz racionalizmusnak az, hogy a zsidó törvényeket és az ószövetség határozott tételű szellemét nagyobbra becsüli az újszövetségénél. A zsidózás iránti hajlam meg volt tehát az oroszokban a reformáció kora előtt is, csak éppen határozott formát nem tudott ölteni. Amikor pedig a XVI. században az unitárizmussal jutott összeköttetésbe, az aszmei rokonság révén hamarosan egymás mellé került az ukrainai unitárizmus és a muszka szombatosság. Minthogy azonban az első formailag is megszerveződött, könyvei, katekizmusai révén a maga hatáskörébe vonta a szombatosokat is úgy, hogy ezek a muszka atyafiak tulajdonképpen unitárius szervezet alatt álló különködők valának, akárcsak az er-

déli szombatosok fejlődésük kezdetén. E különben még teljesen földolgozatlan kérdésben azért tartom valószínűnek ezt a nézetemet, minthogy az ukrainai szombatoságnak éltető lelke ugyanaz a Budnyj Simon volt, aki előbb az unitárizmust szervezte ugyanottan.

(Folyt. köv.)

A vallástanítás története.

Írta: **Benczédi Pál.**

(Folytatás.)

b) Vallástanítás a ref. egyházban.

A svájci reformáció is megteremtette mindjárt a maga hitvallásait. Így az egyetemes műveltségű Zwingli 1523-ban szerkesztett 67 tételt és azokat magyarázta. Ebből készült az úgynevezett berni »tiz cikkely«. Ugyancsak Helvéciában keletkezett a »confessio tetropolitaná« (1530), valamint az Oecolampadius által készített »báseli hitvallás«. 1536-ban Bullinger, Erynaus és Mykonius bázeli lelkészek készítették az »első helvét hitvallást«, melynek sikertelen célja a lutheri és ref. egyház tanai között fennálló ellentétek kiegyenlítése volt.

Nevezetes még a Kálvin János kátéja, melyet a genfi reformátor 1526-ban, 1538. és 1545-ben adott ki. Az utóbinak tartalma a következő: A négy részre osztott műről szól: 1. hitről, 2. törvényről, 3. imádságról, 4. a szentségekről.

A kátét azzal a kérdéssel vezeti be, hogy mi az emberi élet főcélja s feleletül Isten megismerését állítja fel s ugyancsak azt tartja a legfőbb jónak is. Majd rátér az apostoli hitformára és annak négy főrésze szerint a hitről szóló fejezetet is négy részre osztva, tanít az atya Istenről, a Jézus Krisztusról, a szentlélekről s végül az anyaszentegyházról. Ezekben a részekben karakterisztikusan ki vannak fejtve az ismert kálvini tanok. Második részben a törvényt magyarázza, még pedig a tíz parancsolatot két fő részre osztva. Az imádságról szóló részben az uralomnak adja magyarázatát, a szentségekről szóló részben pedig az úrvacsoráról és a keresztségről

tanít. Ezt a kátét inkább Svájcban és Franciaországban használták, de hamar kiszorították azokat más, a kör viszonyainak és az általános lelki vágyaknak megfelelőbb káték.

Legáltalánosabb elterjedésnek örvendett az 1566-ban Bullinger Henrik által készített »második helvét hitvallás«, »mely minden más hasonló rendeltetésű múnél megfelelőbb, kitünőbb, kiválóan alkalmas szimbolikus könyv, az egyetemes református kereszténységnek egyik legelterjedtebb és legnagyobb fontosságú alapokmánya«, — így ír róla Erdős, a mű kiváló magyar fordítója. Ezen nagyfontosságú mű 30 részre oszlik. Az első rész szól »A szentírásról, Isten igaz beszédeiről.« E részben hangsúlyozza az írás teljes ihlettségét, amely Istennek »tulajdon igaz beszéde«. »Maga az Isten szólott az atyákhoz, a prófétákhoz, apostolokhoz és hozzánk is szól a szent iratok által.« Különbséget tesz az ószövetség kanonikus és apokrifus íratai között, mely utóbbiból hitigazság nem bizonyítható be. A második részben a szentírás magyarázatáról, az atyákról, egyházi gyűlésekről és hagyományokról tárgyal. Egyedüli tekintélynek csak a bibliában kijelentett Isten szavát ismeri el s ezzel szemben, ahol egymással nem egyeznek meg, elveti az egyházi atyák véleményét és a zsinatok határozatait. A szentháromságot (3. rész) a zsinati határozatok értelmében, az apostoli hitvallás szellemében vallja és kárhoztatja azokat, akik annak ellentmondanak. A szentek tiszteletét, Istennek, Krisztusnak képekben, szobrokban való kiábrázolását, mint pogány szokásra emlékeztető babonákat elveti, csak az Isten imádható és hívható segítségül, még pedig a Jézus Krisztus által (5. rész). Majd szól az isteni gondviselésről (6. r.), a világ teremtéséről, az első bűnesetről, még pedig Augustinus és Kálvin tanításai értelmében, mely szerint az emberiség teljesen megromlott, a jóra képtelen. Ezután a szabadakaratral és a predestináció tanával foglalkozik, mely szerint az emberek egy része kárhozatra, a másik része pedig üdvösségre jut Istennek ingyen kegyelméből (7., 8. és 9. r.). Továbbá tárgyalja Jézus Krisztusnak Isten és ember voltát, különbséget tesz Isten és ember volta

között (11. r.), aztán rátér az Isten törvényére (12. r.), Jézus Krisztus evangéliumára, a lélekre és a betűre (13. r.), a bűnbánatra és az ember megtérésére, a bűnök valószínűs megigazulására, a hitre és jó cselekedetekre, az ember érdemeire (14—16. r.), az egyetemes egyházra és fejére (17. r.), az egyház szolgálaira és kötelességeire (18. r.), Krisztus egyházára és a szákrámentumokra (19. r.). A hátralevő tiz részben tanít még: a keresztségről, urvacsonaról, a szent és egyházi gyűlekezetekről, az egyházi könyörgésekről, éneklésekről és kánoni órákról, ünnepekről, böjttökről, az ifjúság vallásoktatásáról, a betegek látogatásáról, a hívők eltemetéséről, a tisztító tűzről, a lelkek megjelenéséről, az istentiszteleti szertartásokról, vallásos szokásokról, az egyház javairól, nőtlenségről, házasságról, háztartásról, és végül a hatóságokról.

Az egész művet szelid, türelmes hang jellemzi, ami nem valami bőven található jelenség a 16. századi polemikus tartalmu műveknél. Az ifjúság vallásoktatásáról következő helyes útast adja: »Mivel az evangéliumi és apostoli iratokból világos, hogy az Isten az ő újszövetségbeli népére is nem kevésbé ügyel, amiként nyilván bizonyosságot tesz erről, eképpen szólván: »Engedjétek én hozzám jönni a kisdedeket, mert ilyeneké a mennyeknek országa«, tehát igen helyesen cselekszenek az egyházak lelki pásztora, akik az ifju nemzedéket korán és szorgalmasan oktatják, lerakván a hit első alapját és hiven tanítván vallásunk elemeit, megmagyarázván az Isten tiz parancsolatát, az apostoli hitvallást, urí imádságot, a szákrámentumok lényegét és vallásunk más ilyenmü alapelveit és főbb hittételeit. Az egyház bizonyítsa be e részben is hitét, buzgóságát azzal, hogy gyermekei helyes nevelésben részesülnek.«

A reformátusoknak igazi nagy jelentőségü kátéja a III. Frigyes pfalzi választófejedelem megbízása alapján Ursinus Zakariás és Oleviánus Gáspár hittudósok által szerkesztett »Heidelbergi káté«, mely először 1563-ban jelent meg. Célja az volt, hogy a református tanokat helyesen körülírja és megtanítsa. A káté három főrésze oszlik. Az első rész szól az ember nyomoruságáról, második

az ember megváltásáról, harmadik rész pedig az ember háládatosságáról. E felosztáson nagyon meglátszik a római levél hatása. A káté második fele a szákrámentumokról (keresztségről és úrvacsoráról) tanít. Később a Heidelbergi kátét vasárnapok szerint 52 részre és 129 kérdésre osztották föl. Ez a mű már sok helyen erősebb hangú a »Helvét hitvallásnál«, különösen elítéli a misét, gyónást, még pedig oly határozott hangon, hogy az a katolikusok részéről nemcsak sok kifogásban részesült, hanem a katolikus kormányok több országban ki akarták hagyni a kátéból a rájuk nézve sérelmesnek vélt helyeket. A Heidelbergi káté tekintélye oly nagy a református hívek között, hogy minden nyelvre lefordították, ahol a református hitnek hívei vannak.

Részletesebb tartalma a következő:

Az I. részben az ember nyomorult voltát tárgyalja. Az ember jónak született, de első szülőink, Ádám és Éva bűne folytán az emberi természet annyira megromlott, hogy mindnyájan bűnben fogantattunk és születünk. Még pedig oly nagyon megromlottunk, hogy a jóra alkalmatlanok, a gonoszra pedig hajlamosak vagyunk s ezen nem valami dicső hajlandóságunkban meg is maradunk, ha csak újra nem születünk. Az ember megbüntetését Isten irgalmassága sem fordíthatja el, mert Isten nemcsak irgalmas, hanem jó is. Az igazság értelmében a bűnös emberiségnek bűnhődnie kell. Az emberiségnek azonban még sem kell elvesznie. A maga erejéből megszabadulni nem tud, de azért van mód, amí által megszabadulhat. Erről számol be a II. rész. Az ember bűnéért elégtételt kell adni, de az elégtételadó csak olyan lehet, akí Isten is, ember is. Ez a Jézus Krisztus. Az Ádám-ban vétkezők a Jézus Krisztusba vetett hit által üdvözülhetnek. Az igaz hittel pedig meg lehet ismerkedni az evangéliumból. Az evangéliumbeli hitnek pedig summája az apostoli hitforma. Most már az apostoli hitforma három része szerint haladunk tovább, tárgyalván először az atya Istenről és a mi teremtésünkről, másodszer a fiúról és a válságunkról, harmadszer a szentlélekről és a mi megszenteltetésünkről. Az Isten a káté meghatározása szerint három

személy: atya, fiu és szentlélek, de mindazonáltal egy örökkévaló Isten. A fiuról és a szentlélekről is az ismert kálvinista tételeket adja. A hit, mely egyedül üdvözít, az evangéliumból származik és a szákrámentumokkal való élés által erősödik meg bennünk. A szákrámentumok az evangéliumi igéretnek jegyei és pecsétai. Szákrámentum csak kettő van, a keresztség és az úrvacsora. Többről nem tud az újtestamentum.

Az ember Isten kegyelméből való megszabadulásáért Istennek hálával tartozik s így a Heidelbergi káté III. részében ezzel foglalkozik. A háládatosság a megtérésben és az Isten törvénye szerint való életben áll, valamint Isten segítségül hívásában és a Krisztus imádsága szerint való szorgalmatos könyörgésben áll. Előbbi a tíz parancsolat megtartása, második az úri imának szorgalmatos gyakorlása. A tíz parancsolatot két részre osztja, az első részben az Isten iránt való, második részben (5—10 parancsolat) önmagunk és embertársaink iránt való kötelességeket foglalja össze. A Heidelbergi káté ezen részében is, mint éppen a Luther kátéjában, igen sok hasznos útmutatás van az életre, az erkölcsre. Küzd ezen részben a babonáság ellen.

Az embernek a maga háládatosságát nemcsak Isten parancsolatainak megtartásával, hanem könyörgéssel is ki kell fejeznie, mert a könyörgés »fő és kiváltképen való része annak a háládatosságnak, amelyet Isten tőlünk kíván, és Isten csak azoknak adja az ő kegyelmét és Szent Lelkét, akik ezeket igaz és valóságos fohászkodásokkal szüntelen kérnek és ezekért ő neki hálákat adnak«. Ebben a részben a Jézustól tanult imát, mint az imádságok mintaképét állítja elénk, bőven megmagyarázván minden tételét, nem hagyva kommentár nélkül még az ámen szócskát sem.

Antitrinitárius (unitárius) káték.

A főnt tárgyalt káték közös jellemvonása, hogy az emberiségnek az Ádám vétke miatt való teljes megromlását, jóra való képtelenségét, Krisztus helyettesítő elég-tételét hirdető tant és a szentháromságot vallási igaz-

ságnak fogadják el. A reformáció élő fájának harmadik hajtása már a szentháromságot és Ádám vétkének az emberiségre való átszármazását sem tudja összeegyeztetni a biblia tanításával s így a reformáció alapelveivel, minnek következtében ez az irányzat önállóan lép fel a reformációban, magával vonva nemcsak a pápás egyház, hanem a protestáns egyházak kemény és kitartó üldözését. Ezen irányzatnak igen sok jeles munkása volt, de az ántitrinitárius tanok hívei egyházat csak Lengyelországban és az akkor különálló Erdélyben s Magyarországnak számos helyén tudtak alakítani. A magyarországi unitárius egyházakat hamar elmosta a türelmetlenség és sokféle viszály, meg az országot ért csapás zivatara, a lengyelek is a 17. században áldozatul estek a vakbuzgó türelmetlenségnek, csupán az erdélyi unitáriusok birták ki sok századnak vérzivatarát s 1848-ban már nemcsak Erdélyben, hanem Magyarországon is »bévett vallás« az unitarizmus.

Legelső, eddig ismert ántitrinitárius káté a Müller Ádám által Shomán Györgynek tulajdonított Chelmius Márton műve.¹² Ezen káté bevezetésében a keresztény vallást a következő hat pont szerint tárgyalja: 1. Az Isten természete és az ő fia, Jézus Krisztus. 2. Megigazulás. 3. Fegyelem. 4. Imádság. 5. Keresztelés. 6. Urvaesora. Mindenik tételt kérdésekben és feleletekben boncolja s szentírásbeli helyek idézésével igazolja állításait. A könyv »Economia Christiana, seu Pastoratus Domesticus« című fejezettel végződik, mely a családfőknak helyes tanácsokat ad s reggeli, estéli és más alkalomra való könyörgéseket tartalmaz.¹³

Legfontosabb és legnevezetesebb a még eléggé nem méltányolt reformátornak, Smole Bálintnak »Rakowi kátéja«. E művet némelyek még ma is a magyar, illetve erdélyi unitarizmus szimbolikus könyvének tartják, ami a régi idők sok zaklatásainak következménye, de nem valóság. Az erdélyi unitarizmus önállóan fejlődött ki s

¹² De unitariorum Catechesi et Confessione fidei omnium prima.

¹³ Wallace: Antitrinitarian Biography. Vol. II. 208—209.

sokkalta előbb meg volt, mint mikor a különben igen nagy értékű »Rakowi káté« napvilágot látott. E művön Wallace följegyzése alapján Socinus és Statorius is dolgozott és Smole tudósításai szerint nem ő egyedül, hanem Statoriussal, Moscoviussal és Volkelliussal készítették.¹⁴ 1608-ban Smole lefordítja német nyelvre e kátét a következő címmel: Der kleine Catechismus, zur Uebung der Kinder in dem Christlichen Gottesdienste« és a wiltembergi egyetemnek ajánlja, de igen hűvös fogadtatásban, sőt támadásban is részesült, ami különben egészen érthető is.¹⁵ 1629-ben készítettek róla latin fordítást is.

Tartalmát a Wallace által eszközölt kivonat alapján a következőkben adjuk:

1. A keresztény vallás az ó- és újszövetségen nyugszik. Fontosabb azonban az utóbbi. Az írások hitelessége kétségen kívüli s megtalálható bennük minden, ami az üdvösségre szükséges. Ezt mindenki megértheti, aki Isten segítségét keresi az írásokban.

2. Az embernek meg kell halnia; az ember egyetlen úfat sem ismer, melynek segítségével megszabadulhatna a haláltól, de az Isten az üdvösségnek útját felfedezte, ami nem áll egyébben, mint az Isten és az általa elküldött Jézus Krisztus ismeretében.

3. Az Isten ismerete az ő természetének és akaratának ismeretében áll. Tudnunk kell, hogy Isten van, hogy ő egyedüli, örökkévaló, tökéletesen igazságos, bölcs és hatalmas, teljesen szabad, mindenütt jelen van, végtelenül jó, végtelenül boldog. Az egy Isten egy személy, aki ama Jézus Krisztusnak atyja, istensége szellemi (spirituális) és láthatatlan.

4. Jézus Krisztusra vonatkozóan a kereszténynek ismernie kell személyét, természetét és hivatását. Természetére nézve valódi ember, de nem közönséges ember,

¹⁴ Coepimus Catechesin componere, Ego, Statorius, Moscovius et Volkellius (Zeltneri Hist. Crypto-Svein. Altorf. Suppl. 1179. l.) V. ö. Wallace i. m. 478. l.

¹⁵ Wallace i. m. 479. l.

mivel Istennek egyedül szülött fia, mivel ő megszenteltetett és az atyától küldetett a világra; Isten támasztotta fel a halálból és így másodszor is született és mivel az ő tisztségénél fogva és mindenek fölött való legfőbb hivatala folytán hasonlóvá, vagy egyenlővé lett az Istennel. De nincs a Krisztusban isteni, vagy emberi természet, vagy szubstancia, habár a benne lakó szentlélek felbonthatatlanul egyesült emberi természetével. Az írások nem tartják őt örökkévalónak.

5. Krisztus hivatala áll próféta voltában, az újszövetség létesüléséért való közbenjárásában, főpap és király voltában. Mint próféta kijelentette Isten akaratát, mely az újszövetségben van kifejezve, melyet Isten a közbenjáró Jézussal kötött. Ez magában foglalja Isten minden parancsát és ígérését. Isten parancsai azok, melyeket Isten az ószövetségben Mózes útján jelentett ki s melyeket Krisztus és apostolai kibővítettek és amelyeket kizárólag Krisztus és az apostolok tanítottak. Az előbbi a 10 parancsolatban van kifejezve, melyet Krisztus kibővített és melyek részint bizonyos részletekre vonatkoznak, részint pedig általánosak. Krisztus parancsolatai kétfélék: egy része erkölcsi, benső, másik része külső vallásos tényekre, vagyis ceremóniákra vonatkozik.

A vallásos szertartások között a keresztséget, melyet csak felnőttek részére valónak tart és az úrvacsorát említi. Az utóbbi a Jézus halálára való emlékezés és nem misztérium.

Krisztus legnagyobb ígéretei: az örökélet, melyben befoglaltatik a bűnbocsánat és a szentlélek ajándéka.

A szentlélek az istenségnek nem egyik személye, hanem az Istentől származó erő, energia, amely minden embert áthat és amelyet nemcsak egyszer lehetett megnyerni, hanem megnyerheti minden hívő minden időben.

Jézus az isteni akaratot ártatlan életével, sok csudáival és halálával erősítette meg. Érdekes az a felfogás, melyet a káté a Jézus szenvedéseiről és haláláról tartalmaz. Jézus halálának és az azt megelőző számtalan szenvedésnek be kellett következnie az isteni akarat folytán. Az, hogy ő alávetette magát a szenvedéseknek és

a véres halálnak: engesztelő áldozat és ezért azok is, akiket megmentett, szintén alá vannak vetve a halálnak. Az üdvösség dolgában azonban nagyobb fontosságú az ő feltámadása, mint halála, mert Krisztus nem azért halt meg, hogy megvásárolja az üdvösséget, hogy bűneinkért az adósságot lerójjá. Nemesak az írások nem tudnak ezen »hamis, tévelygő és rendkívül veszedelmes tanról«, hanem a józan ész is visszaútasítja. Ezt a felfogást, mely a józan ész is szóhoz juttatja a hit dolgaiban, némelyek szeretik racionálizmusnak nevezni, föltitulálván »hideg«, »kegyetlen« jelzőkkel. Ez azonban egyáltalán nem áll. Ezen irányzatnak semmi köze a filozófiában racionálizmusnak ismert mozgalomhoz. Az antitrinitárizmus egészen a biblián alapszik, mint maga a reformáció s a racionálizmus nevet onnan kapta, mert a protestánsizmus alapelvét logikusabban alkalmazta, mint mások, az úgynevezett racionálizmustól hüledezők.

Ádám bűnét nem származtatja át az emberiségre, hanem azt mondja, hogy az az egyetlen eset még az Ádám természetét sem tette tönkre, annál kevésbé ronthatta meg az egész emberiséget. Elveti a predesztináció tanát is, amely a szabad akarattal ellenkezik. A megigazulásra vonatkozóan azt tanítja, hogy a Krisztusba vetett hit által lehet megigazulni. Ez azonban csak Krisztus megjelenése után értendő, mert akik a Krisztust nem ismerték, azok az Istenbe vetett hit által igazultak meg.

6. Krisztus papi hivatalát abban látja, hogy Krisztus földi életében nemesak imádkozott, hanem fölládozta magát a mi bűneinkért és miután a halálból Isten föltámasztotta s a mennyekbe ment, folytonosan közbe lép értünk.

7. Királyi hivatalát két szempont szerint csoportosítja: először királysága és másodsor népe, vagy alattvalói szerint. Krisztus királysága abban áll, hogy az atya fölemelte a mennyekbe, hol ül Istennek jobbján és hatalma van az égen, a földön, hogy kormányozzon és megmentse azokat, akik hisznek benne. Krisztus népe, vagyis az alattvalója nem más, mint az egyház, amely vagy látható, vagy láthatatlan. A látható és a láthatatlan

egyházról való meghatározással fejeződik be ez, a 16. századnak egyik kétségtelenül legfontosabb és legfigyelemre méltóbb szimbolikus könyve.

Megemlíthető még Socinus Faustus kátéja (Rövid tanítások a keresztény vallásról), melyet 1593-ban kezdett írni a szerző s Statoriussal együtt folytatott később. De be nem fejezte s így csak töredékben maradt reánk.

d.) A nem protestáns egyházak kátéi.

A reformáció gyors és fenyegető hódítása a katolicizmust is gondolkodóba ejtette s ők is siettek a vallástanítás terén is álláspontjukat, egyházukat megvédelmezni. Ezen a téren különösen a jézsuiták tűntek ki. Legnevezetesebb munkák a következők: Canisius Péter (1521—1591) »Summa doctrinae Christianae« című műve, mely a hitoktatók részére készült, de készített egy kisebb kátét a tanulók részére is. Nevezetes még Bellármín Róbert Capua érsekének ezirányú munkássága, aki szintén kis és nagy kátéval munkálta felekezete érdekeit. A 16. században az egyház javítását »in capite et membris« célzó egyetemes zsinatok szükségesnek tartották egy, az egyház által elfogadott kátének készítését, mely törekvés nem is volt hiábavaló, mert 1566-ban meg is jelent a négy részből álló »Római káté«, melyet az erre a célra kiküldött bizottság nagy gonddal szerkesztett. A római katolikusok azt tartják, hogy ez a mű tárgyalja legteljesebben a katolikus tanokat. Ez a mű a hitoktatók számára készült, a tanulók számára Lüttichi Fabricius András kérdésekre és feleletekre osztotta.

Említést érdemelnek még Gropper János (1501—1599) kátéja, Dichtenberger János dominikánus barát, Helling Mihály merseburgi hercegérsek és Vicelius György katekizmus, melyek azonban messzi mögötte maradnak a fontosabb említetteknek.¹⁶

A görög egyháznak legnevezetesebb kátéja a Magilas Péter kievi pátriárkha által 1542-ben és az egyháza által 1572-ben elfogadott »Az igazhitű apostoli keleti kereszt-

¹⁶ Sipos Antal: Katolikus hitoktatás 22. l.

tény egyház vallástétele.« Görög és latin nyelven jelent meg s löbb más nyelvre is lefordították! Másik nevezetes mű Gennadius érseknek Konstantinápoly bevétele alkalmával a török szultánnak bemutatott szimbolikus műve. Ugyancsak ily fontosságú mű a Platon moszkvai pátriárcha »Igazhitű tudománya«. A két részre osztott mű először is a természeti, aztán a kijelentett vallással foglalkozik. A káték azonban nemcsak a keresztényeknél, hanem a zsidóknál is előfordulnak. Nevezetes zsidó káté a Majmonides 13 cikke a hitről, mely a 12. században és Rabbi Lévinek¹ a 13. században a nevelésről szóló könyve.¹⁷

A káté irodalomnak s így a vallástanításnak lendületet mégis csak a 16. századi reformáció adott. Mintegy versenyre keltek különböző felekezetek, hogy vallásuk igazságait megismertessék. A felsorolt kátékban két szempont érvényesül: egyik egyházi, a másik pedagógiai. Jobban sikerült az első, mint a második, mert a felsorolt művek legnagyobb része szimbolikus könyv is. Azonban a középkori vallástanítással szemben föltétlenül haladást jelent, noha a szigorú kritika az itt található módszert is szükkörűnek látja.

A magyar reformáció és a kátéirodalom.

Jó ideje eldöntött kérdés az, hogy a magyar ember józan gondolkozása nem veszi be a miszlikus hitnek¹ rajongó elveit, nem néz a túlvilág kiszínezett képeire, akkor, midőn az élet zajló hullámain teltre kell fölemelnie erős kezét. Valóban a rajongók, az oszlopszentek, a Krisztus után vágyódó menyasszonyok, a csupasz deszkán alvó Sienai szent Katalinok¹ s más rajongók¹ nem Magyarországon keletkeztek. Itt ha volt is ilyen »kancsalul festett egekbe néző«¹ túlzott vallásos szellem, az oly kivételesen fordul elő, hogy midőn a magyarságnak általános gondolkozásmódját kell jellemeznünk, attól bátran eltekinthetünk. Így a magyar ember szellemével, világfelfogásával nagyon is megegyezett a refor-

¹⁷ V. ö. Enciclopedia Britannica : Catechism.

máció nagy mozgalma. Tehát a reformációnak Magyarországon történt gyors térfoglalását nem tulajdoníthatjuk csupán — amint azt némely katolikus író teszi — az 1526-ban Mohácsnál az országot ért szerencsétlen csapásnak, midőn a főpapságnak nagy része ott maradt a csatatéren s így nem fejthettek ki nagyobb ellentállást a reformáció tanaival szemben, hanem a magyar szellem függetlenségre törekvő erejének kell tulajdonítanunk. A reformáció bajnokai között nem egy van, aki korábban a katolikus egyháznak volt papja s lelkiismerete a protestántizmus zászlója alá állította. A protestántizmusnak volt elég akadálya a katolikus klérus meggyengülésével is. De nagyobb volt a magyarban a világos, tiszta látás után való vágyódás, minthogy ezekkel az akadályokkal ne tudott volna megküzdeni. Hiszen a renaissance és humanizmus lelket tápláló áramlata Mátyás király idejében a magyar telkekben is fölébresztette a szellem megújítása után való vágyakozást. Ez a vágyakozás legnagyobb volt mégis a vallásos gondolatokra vonatkozóan s ebben találjuk a reformáció gyors terjedésének okát.

Nem célunk ez alkalommal a reformáció gyors terjedését nyomon követni s föltüntetni azokat az okokat, hogy a reformációnak egyik vagy másik ága miféle okból nyert talajt azon a helyen, hanem csupán annyit említnünk meg, hogy 1530-ban Luther tanainak voltak nálunk hívei s 1568-ban Erdélyben s Magyarországon három protestáns felekezet van: Luther, Kálvin és Dávid Ferenc hívei. Ezek a felekezetek elkéseredett harcot vívnak egymással, de közben nemcsak egyházközségeket, hanem felsőbb, közép és alsóbb (elemi) iskolákat is alapítanak. A magyar reformátorok a népnevelésnek éppen olyan nagy fontosságot tulajdonítanak, mint a középeurópai reformáció vezetői. A magyarországi hitjavítás egyszerűs mind az iskolázás szellemének újraébredése, átalakulása. Azonban a hazai iskolák nem elégítették ki az ifjak tudni vágyát, hanem elmentek Európa híres egyetemre, hogy elhozzák a tudományos kutatás eredményeit hazánkba. A reformáció kora oly magas szellemi mozgalmat idézett elő Erdélyben, hogy az bármely, más országnak is dicsőségére válhatnék.

Mindenesetre érdekes tanulmány volna megvizsgálni és értékelni azt a szellemi mozgalmat, amely, a 16. század második felében Magyarországot s különösen Erdélyt oly mozgalmassá tette, de ennek részletesebb tárgyalása kívül esik feladatunkon. Csupán a vallástanítás kérdése az, mire figyelmünket összpontosítani kell.

A magyar reformáció szoros összefüggésben volt a német és svájci reformációval, ami természetes is, hiszen onnan pattant ki a szikra, melyből a nagy tűz származott. A reformátorok valóban igen nagy tekintélynek is örvendtek, akikhez vitás ügyekben szívesen fordultak s kérték fel őket döntő bírákúl. Így a külföldön elfogadott s már főnnebb ismertetett művek csakhamar Magyarországon is ismeretesekek lettek, még pedig magyar nyelven. A legelső vallástanítási kézikönyv, amely magyarul napvilágot látott, a Luther kátéja volt. Dévai Biró Mátyás (1500—1547) adta ki először az 1538-ban megjelent »Orthographica Hungaricájában«, mely műnek csupán egyik része volt a káté. Lethenyeci István pedig az augsburgi hitvallást fordítja magyarra.

Midőn a reformáció terjedésével Kálvin hívei is kezdetek szaporodni, ők is gondoskodtak kátéről, még pedig a reformáció gócpontjaiban már szimbolikus tekintélynek örvendő művek lefordításával. A helvét hitvallást legelőször Senci Csere Péter fordítja le magyar nyelvre, de már azelőtt elfogadták szimbolikus könyvvül. A Heidelbergi kátét Huszár Dávid fordítja le magyarra először 1577-ben. Ezt a művet a következő században, 1648-ban Fogarassy István ref. pap oláh nyelvre is lefordította. Az elfogadott hittételek alapján kátékat írtak: Benczédi Székely István, A kereszténység fundamentumáról való tanítás címen. Heltai Gáspár, a szász nemzetségből kiváló magyarrrá lett reformátor: Catechismus minor 1550. Summa Christliche Lehre, anderst der kurze Katechismus 1551 és Katechismus 1553. Batizi András szintén működött e téren is. 1556-ban jelent meg katechizmusa. Gálzécsei István, Bornemissza Péter szintén jeleskedett ezen a téren is.

Az unitáriusoknak kezdetben a Dávid Ferenc művei

szolgáltak alapúl a tanításra, de nagyon valószínű, hogy még akkor is, midőn Dávid határozottan elválk a Kálvin híveitől, még a »Heidelbergi káté« alapján tanítottak, csak-hogy, az eltérő hitcikkeket átalakították. A Dávid Ferenc elítéltetésével az újonnan keletkezett s már is nagyon meg-támadott egyháznak kénytelen, kelletlen el kellett fogad-nia a Krisztus imádásáról szóló tant s így, szimbolikus könyvül nem a Dávid örökbecsű műveit, hanem az 1579-ben keletkezett »Consensus Ministrorum« kezdetű, az új egyháznak az »innovációtól« mentes tanait magában fog-laló hitvallást kellett elfogadniok. Ebben már benne van Krisztus imádása is.

Legelső nyomtatásban megjelent magyar unitárius káté a Várfalvi Kósa Jánosé, aki 1597-ben lesz püspök. Munkájának címe: »Az idvességnek fundamentumáról, rövid kérdezkedés a szentírás szerint a kisdedeknek tudományá-ban és az úrnak szolgálatjában és félelmében való ne-velésre (kis katechésis); második munkájának címe: Ca-techesis, az idvességnek fundamentumáról; rövid kérdé-sekre a szentírás szerinti feleletek.¹⁸

A reformáció hatalmas áramlata által legyőzött katho-licizmus csak a század végén tudta összeszedni magát; a jézsuiták minden eszközt megragadó buzgalmának jóvoltából. A katolikusok részére csak a latin szövegű káték voltak, mígnem a latinul nem tudó hívek számára Te-legdy Miklós 1662-ben lefordítja a Canisius kátéját.

A 16. századi magyar reformációra büszkén tekint-hetünk vissza, mert az oly szellemi mozgalmat idézett elő s oly sok tudományos művet hozott létre, hogy, a külföld hasonló irányú termékeivel fölveszi a harcot. Igen szép eredményt értek el a vallástanítási kézi köny-vek, a kátékönyvek szerkesztésében is. A bibliafordítás is nagy lendületet vett s itt is, mint a külföldi refor-máció fészkeiben, egymásután jelentek meg a bibliafordí-tások. Ezek között legnevezetesebb a Heltai Gáspár for-dítása, mint amely a század legjobb fordítása és a Ká-rolyi Gáspáré, amelyet a protestánsok maig is használnak.

¹⁸ Szinnyei: Magyar írók élete és művei. Szabó Károly: Régi magyar irodalom. Székely Sándor: Unitárius vallás tört. Erdélyben.

A bibliafordítással együtt a protestáns írók kezdik a bibliai elbeszéléseket is feldolgozni s így is művelni a vallásos szellemet. Ezen művekben a vallásos érzés és hazafias lelkesedés együtt jelenik meg. Az akkori írók szívesen hozták kapcsolatba a magyar nemzet sorsát a zsidókéval s így a nemzetet ért nagy csapást, a szenvedéseknek hosszas sorozatát a bibliából kiáradó vallásos szellemmel igyekeztek gyógyítani.

Hazánkban is a tanügy s így a vallástanítás is olyan volt, mint külföldön. Amit külföldön megismertek, azt nálunk is alkalmazták s a szabad protestáns szellem az iskolai életnek oly alkotmányt adott, amely a tanuló ifjúságnak bizonyos tekintetben önkormányzatot biztosított. Ez a szabad iskolai élet azonban a vallásos nevelésnek nem volt hátrányára, mert éppen a szabadabb mozgás és önállóbb gondolkodás ébresztette fel a tiszta, benső vallásosságot.

(Folyt. köv.)

IRODALOM.

A német háborus irodalomból.*

Előttem van ez a könyv. Tizenkét berlini egyetemi tanárnak tizenkét beszédjét tartalmazza, melyeket augusztus—november hónapokban mondtak a város különböző helyein, nem a művelt osztálynak, hanem a nép legszélesebb rétegeinek. Az egyetemi tanároknak az volt a célja, hogy azt az egységes, magas hangulatot, amely a mozgósítás és a háború első napjaiban a német nép lelkét elfoglalta, megtartsa és lankadni ne engedje a háboru további folyamán sem. Akkor sem, mikor gyász és fájdalom költözik be sok német szívbe, gond és aggodalom minden német hajlékba. Amint *Willamowitz-Moellendorf* kifejti, tüzet akarnak éleszteni magukban, amely ne csak akkor lobbanjon fel, mikor hurrát kiáltanak a kivivott diadalra ; hanem olyan csöndes és állandó parazsat, amely akkor is melegít, mikor rossz hírek jönnek a harctérről, akkor is, mikor súlyos veszteségek és szenvedések környeznek.

Én tanuságot tehetek róla, hogy ezek a beszédek nálam teljesen elérték céljukat. S meg vagyok győződve, hogy e nagyhirű tudósok hallgatósága fölemelt lélekkel, megerősödött bizalommal távozott el e háborus előadásokról. A magam részéről azt ajánlhatom, hogy akinek reménye már-már kialvóban, bizalma ingadoz, vegye kezébe e könyvet s olvassa el e beszédeket. Hitében, reményében megerősödve, lelki erőben meggyarapodva fogja letenni.

Lehet ezekben itt-ott egy-egy kis foltot, egy-egy parányi szépséghibát észrevenni. A magyar embert például kellemetlenül fogja érinteni, hogy a hú szövetségesről szólva mindég csak Ausztriát emlegetik. Magyarország, sajnos, még most is gyakran elsikkad a testvér osztrák mögött. Az is kissé idegenül hat, mikor higgadt, nagymíveltségű, tiszta látású, éles ítéletű egyetemi tanárok az angoloról úgy beszélnek, mint pl. *Kahl*, aki így aposztrofálja e népet : „Békés érzületet hazudik s megtámad bennünket, mikor adott alkalmal bízotásra hiszi romlásunkat s a maga jó üzletét. Azt hazudja, hogy a népjog őrző anyala s napról-napra áthágja. Szabadságot hazudik s szövetséget köt a zsarnokkal. Keresztény gondolkodás-módot s világmisztioi hivatást hazudik s a pogányokat ellenünk

* Deutsche Reden in schwerer Zeit. Berlin, 1914.

úszítja. Germán vérnek hazudja magát s a világ minden fajtájából szedi össze ellenünk hadait. Világhatalomnak hazudja magát s védtelen gyarmatokra ront rá. *Mindig hazudik* . . . A lángoló gyűlölethez jó most az égető fájdalom. Mennyi érték van oda! A gazdaságiak, a személyiek pótolhatók, az eszményiek belátható időben nem! A jogos gyűlölet igen mélyen van a szivekben, igen általános. Minden német, a gyermek, a felnőtt, az öreg, a leszámolásra vár, arra sóvárog s csak az lesz a győzelem! S ez a gyűlölet beleveszi magát a lelkekbe s öröklődni fog unokáról unokára.“

Ezeket a szenvedélyes kifakadásokat a háborus hangulat adja szájukra, de igen mélynek és általánosnak kell lennie az elkeseredésnek, hogy így tör útat magának. A többi ellenséget már nem így kezelik. Még némi megvetés nyilvánul a belgák ellen, kiknek frank-tirórködésétől utálattal és undorodással fordulnak el. De a franciát, mint nagymívveltségű, nemes ellenfelet nagyrabecsülik s inkább sajnálják, mint aki fantáziájára bizva magát, vágyait és reményeit valóságnak képzei. Ellenben lenézik az oroszot, aki bután és brutális módon hazudik, mint a barbár s rövidlátóan, mint a gyermek, akit rajta csipnek. Egyetlen negatív erényét ismerik el, a vak, az öntudatlan engedelmességet.

Ha a beszédeknek ezektől a háborus ideg-hullámszövedékből folyó szubjektív vonatkozásaitól eltekintünk, kétségtelen, hogy e nagy időknek olyan okmánya áll előttünk, amely történelmi jelentőségű s amely később majd a kedélyek lecsillapodása után hű tükre lesz az 1914—15. évi német népléleknek.

Ami az olvasónak legelőször feltűnik, az a megrendíthetetlen hit és bizalom a német fegyverek végső diadalában. Ez a hit nem önhittségből, oktalan dölyfből, nem az ellenség erejének lebecsüléséből származik, hanem abból a tudatból és meggyőződésből, hogy az az ügy, amelyért a német nemzet ujjongva sorakozott a zászlók alá, igazságos ügy. Végre is a világon a gonosz csak átmenetileg, ideiglenesen győzhet; a végső diadal az igazságé. Az erkölcsi világrendnek kell uralkodnia ezen az isten-teremtette világon. S így ez a hit és bizalom végső elemzésben az istenhitre, az istenfélelemre, a német nemzet őszinte, igaz vallásos érzésére vezet vissza. A hazafias és vallásos hitnek ez a belső egysége nyilvánul *Gierke* felfogásában, aki úgy látja, hogy a német történelem minden nagy korszakában a hazához való visszatérés egyúttal mindig az istenhez való megtérés volt. S hogy győzzenek, ahhoz nem is kell egyéb, csak az, hogy maradjanak hívek önmagukhoz, tartsanak ki kulturájuknak annál az erkölcsi alapjánál és erejénél, amelynek köszönhetik soha nem sejtett előhaladásukat minden téren 1870 óta s eddigi sikereiket e nagy háború kezdete óta.

Roethe mondja, hogy az okos bizalom saját erejében mindig jó szövetséges társ volt s ennek a bizalomnak birtokában legyőzhetetleneknek érzik és tudják magukat, kiken nem vehetnek győzelmet sem az oroszok, kiket magukkal egyenlő értékűeknek nem

ismernek el, sem az angolok, kik a haza védelmének nagy terhét nem maguk hordják, hanem felfogadott és bőven fizetett zsoldosokra bizzák, sem a franciák, kik egy nagy nemzeti eszme harcosai és védelmezői ugyan, de akiknek testi és szellemi erői az előregedés és elgyengülés kétségtelen jeleit mutatják.

A magyar olvasót nem egyforma mértékben érdeklik e beszédek. Azért arra szorítokozom, hogy azoknak a beszédeknek a gondolatmenetét ismertetem, melyeknek tárgya általános, egyetemes érdekű.

Harnack erről a kérdéstről beszél: *mit nyertünk már s mit kell még nyernünk?* Megnyertük — úgymond — a mi drága, édes hazánkat. A békében már-már úgy látszott, hogy sokaknak ez csak pusztá szó, pusztá eszme, bármi mással pótolható. Már igen sok volt a civódás, a pártharc, az önzés, a kicsinyeskedés. Mikor aztán a császár kimondotta: nem ismerek többé pártokat, csak németeket: akkor ez a teremtő szó egyszerre odaállította elibénk a hazát. Megnyertük a szabadságot, egyenlőséget és testvériséget, nem a francia forradalom értelmezésében, hanem ama nagy célnak fogva fel, amelyre törekedni egy népnek, az emberiségnek érdemes. Megnyertük a nagy adakozást, a nagy áldozást, a nagy hitet, a nagy bizalmat, a nagy szeretetet, minden nagy dolog valóságát.

S mit kell még megnyernünk? Azt, hogy amin e hónapokban átmentünk, soha többé ne kelljen átélnünk. Olyan békét, melynek árnyékában gyermekeink és unokáink nyugodtan dolgozhassanak. Ezzel tartozunk halottainknak. Meg kell nyernünk és tartanunk a kitartást és bizalmat végig. Aztán a béke idejében majd több békés érzület, több türelem, több elnézés egymás iránt és semmi osztályszellem többé. Meg kell szünnie annak az embertelen szellemnek, mely előbb a társadalmi állást tekinti s csak azután az embert. Az egyenlő rangú polgártársat kell egymásban látnunk és megbecsülnünk. Ügyelnünk kell, hogy ne legyünk olyan könnyelműen és meggondolás nélkül kaphatók mindenféle pikantériára az életben, olvasmányainkban, a divatban. Mert a győzelmet — tessék csak oda figyelni erre az utolsó akkordra — nem a 42-es Krupp-ágyuk vívják ki, hanem az erkölcsi erő s az önként magára vett tudatos szigorú fegyelem. Ebben a felfogásban mindnyájan találkozunk a háborus szónokok. Ezt nem lehet elég gyakran és elég nyomatékkal hangsúlyoznunk.

Maradandó becsű, amit *Lasson* a német jellemről és míveltségről mond. Amint a német kulturát az általános európai, mondhatnók: emberi kultúra középpontjába állítja, az a német nemzeti öntudat büszke manifesztációja. Ő nem szerénykedik. Büszkén kimondja, hogy ők képviselik a legmagasabb kulturát. Ebben van erejük, ebben áll önérzetük teljessége.

De miben van a német szellem sajátossága? Erre felel egy néhány valóban praegnans, tiszta vonással. Első sorban a tárgyak, dolgok és a személy bizonyos bensőséges, elmélyülő viszonyában.

Ezzel függ össze az igazság szeretete. Mérsékelt temperamentum, amely a képzelet és értelem összhangját eredményezi, amit a francia szellem oly hátrányosan nélkülöz. További vonásai a német jellemnek a szabály, a szorgalom, kitartás, körültekintés, megfontolás, hűség, odaadás, önkéntes engedelmesség, az eskü szentsége, a fegyelem, rend, őszinteség, megvesztegethetetlenség, az igazságosság szelleme, a férfi és nő között való viszony tisztasága s a lélek mélyén az a benső, igazi, vallásos hangulat, mellyel az életet kedvelő, derült optimizmus jár karöltve. Ebben a vidám hitben gyökerezik a német akaratereje, kitartása és fáradhatatlansága nagy és nemes célok felé való törekvésében, munkás szorgalma egészen a kimerülésig; aprólékos gond és lelkiismeretesség a vállalt kötelességek teljesítésében, körültekintő ovatosság a gyűjtött tapasztalatok szakadatlan értékesítésében. Az akarat e szilárdságának és komolyságának támogatására jó iskolázott értelme és az elmélkedés. Minden gondolatot, minden elvet rendszerré épít ki, mindent az utolsó okra vezet vissza. Másutt megelégednek egy ötlettel, egy apercuvel, részletek összegyűjtésével. Németországban minden rendszerré épül. A leszámazástan Angliában egyes megfigyelések sorozata maradt, Németországban egész rendszerré lett. A szociáldemokrácia másutt csak egyes követelményeket támasztott, itt világnézetté, a társadalmi viszonyok átalakulásának általános elméletévé fejlődött.

A német módszeresen jár el, fáradságosan küzdi ki eredményeit. Azért bizonyos nehézkesség, bizonyos formátlanság jellemzi eljárását, kifejezéseit. Elegancia, könnyűség, átlátszóság gyakran még elsőrangú művekben is hiányzik. De ezért aztán kárpótol az a mélyre, a dolog velejére hatoló betekintés, mely a tárgy teljes ismeretét nyújtja. A német tanulékony, tudnivágyó. Minden érdeklis legfőképpen, ami idegen. Nem jogtalanul vetnek szemére bizonyos külföldieskedést. De eme hátrányának meg jó oldala a német kulturának az az egyetemes vonása, mely elfogadja a jót, bárhonnan jó az. „Németország a fordítók tulajdonképeni hazája.“ Németül a világ minden nemzetének és korának legnagyobb gondolkozóit és költőit olvasni lehet. Még nem régen bizonyos gúnnyal beszéltek a németről, mint a költők és gondolkozók nemzetéről, mint álmodozókról, akik egy ábrándvilág regioiban kalandoznak s a földi világ reális dolgait másoknak átengedik. Közben azonban megmutatták, hogy a való világban is egészen jól érzik magukat, a természettudományok, technika, ipar csodálatos előhaladást tett s azóta többé már nem szeretetreméltók, hanem rettegett és gyűlölt, kényelmetlen versenytársak, azóta megszűntek kulturnép lenni. A németek — ellenségeik szerint — veszélyeztetik a kulturát s ezt és a szabadságot akarják ők a világnak visszaadni. „Minő rettenetes hazugság ez, kiált fel *Lasson*. Versenyezzetek a német népis-kolai tanítóval, a német gimn. tanárral, a német egyetemi professzorral!“

Csak néhány halvány vonásban, vázlatosan adhattam *Lasson* fejtegetései nyomán a német jellem és műveltség alapvonásait. A finom részletezéseknek és elemzéseknek szükségképen el kellett maradniuk. De ebből is látszik, mennyi szép, nemes és fenkölt marása van a német jellemnek, melynek alappillére a tiszta erkölcsi erő. Csupa irigylésre és utánzásra méltó tulajdonság s nekünk sok értékes jellembeli tulajdonságunk mellett is minden okunk megvan, hogy ezeket elérendő ideálul magunk elé tűzzük s megvalósításukért kitartóan munkálkodjunk.

Gierke a háború és kultúra egymáshoz való viszonyáról, egymásra gyakorolt hatásáról mond el sok tanulságos dolgot. A háború nemcsak rombol, hanem épít is, értékeket nemcsak megsemmisít, hanem termel is. Mindíg elseper mindent, ami belsőben romlott s megérett a pusztulásra; de új és gazdagabb életre keltett mindent, ami belsőleg egészséges s érdemes az életre és megmaradásra. Az 1870. háború minden borzalma és áldozata mellett is az isteni kegyelem ajándéka volt. Mert „mi volnánk most e nélkül?”

Ennek köszönhetjük szétszakíthatatlan egységünket, Elsass-Lotharingiát, az európai kontinensen elfoglalt helyzetünket, legyőzhetetlen néphadseregünket, flottánkat, gyarmatainkat, szövetségünket „osztrák” testvérünkkel, köz- és magánjogunk nemzeti és szociális szellemű megújítását, hallatlan gazdasági föllendülésünket. A német technika eddig nem sejtett győzelmeket aratott. Közlekedési berendezkedéseink, iparunk, kereskedelmünk páratlanul áll a világon. A népesség száma milliókkal, a nemzeti vagyon milliárdokkal növekedett.

De vajjon a belső eredmények? A nemzet belső egysége, lelki összhangja? Itt már aggasztó tünetek mutatkoztak. A mind élesebb pártharcok már-már az összetartozás tudatát veszélyezteték. A különböző pártok és osztályok eszményei és törekvései már-már minden vonást nélkülöztek. Nagy tömegek idegenültek el az államtól, a szociáldemokrácia ellenségesen állott szembe vele s már nyílt harcot üzent neki. A nemzeti érzés megfakult, elerőtlenedett. Elharapózott a külföldieskedés, kezdtük bámulni az idegent, megvetni dicső történelmi hagyományainkat. Valami sekélyes kozmopolita szellem jelentkezett s a vörös internationale kacérkodni kezdett azzal a gondolattal, hogy a nemzeti korlátokat döntögesse.

És az erkölcsi erők? A sokat magasztalt német ideáлизmus pusztá frázissá lett. Matriális világ- és életfelfogás mind szélesebb köröket hódított meg. Túlságosan kezdték becsülni az anyagi javakat s ennek nyomán felburjánzott a kereső osztályok önzése, kapzsisága, a vagyonosok dölyfe, a vagyontalanok irigysége. A frivol-ságnak és érzékiségnek jelei kezdtek mutatkozni, a nemek közötti érintkezés erkölcsi alapja meglazult. Az erkölcsi világrend hite ingadozott. Kezdték megtagadni a vallást, az istent, lármásan követelték az egyháztól való elszakadást. Szóval nem csupán képzelt veszélyek voltak, melyek belső egységünket, nemzeti erőnket és erkölcsi szellemünket fenyegették.

Most a háború első szelére minden megváltozott. Ezért mondá, hogy az isteni gondviselés kényszerítette rájuk ezt az élethalálharcot. A meghasonlás, a pártharcok, a kicsinyes önzés, a hazafiatlan magatartás, mintha a szél fújta volna el, egyszerre eltűntek. Az egyén az egész tagjául érezte magát, elfeledkezett egyéni javáról e gondolatban: a haza van veszélyben. Sohasem érezte magát egy nép annyira egynek az állammal. Eltűnt a társadalmi rendek és osztályok között való különbség. Ujjongva sorakozott a német ifjúság a zászlók alá, mert lelke mélyén megvolt győződve, hogy ez a harc igazságos ügyért indul s a végleges győzelem az övék lesz. „Mi győzni akarunk és fogunk is és ha hívek maradunk magunkhoz, olyan teljes győzelmet aratunk, amely Európa sorsát kezünkbe adja.“ A túlsúly a német birodalomé lesz szoros egysülésben Ausztria-Magyarországgal, melyet a sok közösen ontott vér az eddiginél is szorosabbra fűz. Az nem kétséges, hogy német kultúra fogja széthinteni sűgarait Európán s a szövetséges állam saját kulturájának nélkülözhetetlen kiegészítője lesz, mely nélkül kiaszna, elszegényedne. S ha eddig voltak Ausztria-Magyarországban itt-ott francia velleitások, ezután eltűnnek, mert észre fogják venni a fiatal, friss német kultúra fölényét az öregedő francia kultúra felett. Ezt a megifjodó német kulturát egyedül csak az erkölcsi erő tarthatja fenn a magaslaton. Mert a német kultúra lényegében erkölcsi kultúra. Ha erkölcsi tisztaságát elveszti, megszűnt németnek lenni. Ez a német kultúra alapja. S a német jellem sajátos vonásai? A nemzedékről-nemzedékre átöröklött hűség. A szigorú kötelességérzet. Az életfelfogás komolysága. Az őszinte egyenesség, igazságosság, jogosság. A félelmet nem ismerő bátorság. És mindenekfelett az isteni gondviselésbe, az élet magasabb céljába vetett mély, vallásos hit.

Még csak *Deissmann* beszédjét vázolom, kinek témája: *a háború és a vallás*. Nem az elméleti teológus témája ez, mert érzi a probléma súlyát, melyet e két fogalom szembeállításával képvisel. Hiszen a vallás örökké lángoló protestálás a háború ellen s a háború szégyennel teljes csődje a vallásnak. A hadi cikkely és a Miatyánk két áthidalhatatlanul különböző világ. Teljes tisztelettel fogadja e felfogást s lelke legmélyén valahol maga is ilyen gondolatokat ápol. De most, midőn a föld reng lábai alatt s vulkáni erők gyűrköznek körülte, gyakorlatilag fogja fel e kérdést, mint kikerülhetetlen élményt. S így a háború hatását pozitív és negatív irányban igen jelentősnek mondja. A háború lerombolta a nemzetközi keresztény testvériség érzését. Az egyénre is sok esetben, mint vallásos katasztrófa hatott. A harctéren is rombol, mert ősi, vad és féket nem ismerő ösztönöket szabadít fel.

De pozitív hatásai erősebbek. Az a vulkáni erő, amely a vallásos életnek sok forrását bedugta, viszont számos új forrását nyitotta meg. A háború elején a lelkek vallásos felemelkedése úgy áradt el az országban, mint egy áldásos tavaszi fuvalom. Az özvegyi

fátylak alatt megvívott titkos győzelmeket a néma imádság áhítata biztosította. A felekezeti korlátok jelentősége csökkent, a teológiai pártok harca megszűnt.

De ez a vallásos föllendülés salakot is hozott magával. A háború mozgósította a vallás póttartalékát, a babonát is, ami szintén egyik tünetmája a vallásos érzés élénkségének. Most is ismétlődött, mint annyiszor a történelemben, hogy a nemzetek nagy háborus rázkódtatásai többnyire a vallási érzés föllendülésével járnak. Ez az értelme annak a régi mondásnak: a szükség imádkozni tanít.

De tartalmilag is befolyásolta a háború a vallást. Izzó ércet dobott bele, hősiess, heroikus vonást, mikor megteremtette a *nemzeti, a német istent*. Hát az bizonyos, hogy ez alsóbb rangú isten, amint a teológiákon tanítjuk is. De rontott-e ezzel a valláson? az a kérdés. Nem, ez nem lesúlyedés egy alacsonyabb állapotba, hanem felemelkedés az istenhez. A történelem tanúsága szerint a vallás e heroizálása mindig magaslat.

Hát a vallás ad-e, adott-e valamit a háborúnak? A vallásos ember mély fájdalommal kénytelen megállapítani, hogy nem űzte el, nem akadályozta meg a háborút. De lényegének erőit adta oda. A szeretet és a segítség nagy munkáját nyitotta meg otthon és a harcmezőn, állami, egyházi és társadalmi szervezetekben, katonai és polgári, férfiúi és női vezetés mellett a kereszt szimbóluma alatt.

Fölvetődött a kérdés: vajjon a kereszténység e kor követelményeihez elégséges erőforrás-e? A szeretet, a türelem, az engedékenység vallása elég kemény-e, hogy fegyver legyen oly korban, melyben elsáncolt milliók és páncélos csatahajók vívnak egymással? Ez a kérdés jogosult, ha a kereszténységet annak az elpuhult sentimentális vallásnak nézzük, aminőnek Nietzsche. De az új szövetség vallása a szélsőségek vallása, a legkülönfélébb bizonyosságok és impulzusok komplexuma, melynek gazdagságát egyetlen formulába még senkinek sem sikerült egybefoglalni. Szelid és bátor, gyermeki és férfias tűr és harcol, áld és haragszik. A régi proféták és zoltáriró heroikus vallásától sohasem tudott teljesen megszabadulni s ezért maga is hősi jellegű. Az egész személyiséget kívánja, életünk feláldozását, háborus szolgálatot: martirok vallása, melyet a hitvallók vére szentelt meg. Kűzd, mindig harcol egy szebb, egy szentebb jövőért, száll mindig előre, feljebb az örökkévalóság felé kiterjesztett szárnyakkal.

A francia követ Londonban egy lakomán szintén állást foglalt a háború és a vallás problémájában s azt mondta, hogy e háború mutatta meg első ízben a világnak, „hogy ú. n. tudósok és profeszszorok a barbárság vallását predikálják.“ *Deissmann* úgy véli, hogy amit ma oda át barbárságnak neveznek, azt a történelem majd egykor ősi erőnek fogja mondani. Az *erő vallása* ez, ami a fizikai és lelki erők e leghatalmasabb mozgósítása korszakában, amilyent a világ eddig nem látott, megnyilatkozik s mi áldjuk a sorsot, hogy minket látó szemekkel és dobogó szívvel beleállított ily erők áradatába. g. k.

KÜLÖNFÉLÉK.

Az iskola és a háború. A vallás- és közoktatásügyi miniszter a következő rendeletet adta ki az összes állami iskolák vezetőségének:

A most folyó és a történelemben páratlanul álló nagy küzdelem közepette minden érzésünket, gondolatunkat a hónapok óta dúló világháború eseményei töltik be. E sokszor megrendítő események tanulságai, az erkölcsi értékeknek kimeríthetetlen kincsébányáját rejtik magukban, melyek gondosan felhasználva, megbecsülhetetlen anyagot szolgáltathatnak nemzedékek hosszú sorának, tisztultabb és emelkedettebb gondolkodásmódban való fejlődéséhez.

Ezért törekednünk kell, hogy e rendkívüli idők jelentőségét, a nemzet letéteményeseivel, tanulóifjúságunkkal felismertessük s kitörölhetetlenül emlékezetükbe véssessük.

Hirdessük nekik nemzetünknek e háborúban kifejtett erényeit, hirdessük hadseregünk dicső tetteit, s részben ezáltal is rójjuk le hálánkat mindazok iránt, akik életüket és vérüket áldozták hazánkért.

Az ifjúság hivatott nevelőinek egyik legszebb kötelessége, kellően méltatni a háborúnak mindazon magasztos mozzanatait, amelyek különösen alkalmasak, hogy az ifjúság fogékony lelkében, a hazáért minden áldozatra kész lelkesedést maradandóan ápolják.

Elvárom tehát az összes állami iskolák tanerőitől, hogy az ifjúsággal az iskolaév végén, a növendékek szellemi fejlettsége fokához mért előadás keretében, megismertetik e háború kiváló horderejét és azokat a kötelességeket, amelyekkel a haza és a trón iránt a hazának minden hű fia tartozik.

Azok a gondolatok és érzések, melyeknek a rendelet oly szerencsésen kifejezést ad, mindnyájunk lelkében élnek s nem lehet kétséges, hogy élénk visszhangra találunk minden jó magyar érzésű tanító lelkében. Valóban helyes, hogy a hála, az emlékezés és kegyelet érzéseit a mindenre fogékony fiatal keblekben akarja fölbreszteni, ápolni és kifejleszteni. Olyan ünnepe lesz ez az iskolának, melyről minden gyermek áldott impulzusokkal fog eltávozni.

A nem állami tanárok nyugdíjintézete. A tanároknak febr. 28-ig kellett nyilatkozniuk, hogy a régi vagy az új nyugdíjtörvényt kívánják-e magukra nézve elfogadni. Minthogy a tanárok közül sokan hadi szolgálatot teljesítenek s nincsenek abban a helyzetben, hogy a nyilatkozatot megtehessek, a közoktatási miniszter a határidőt a katonai szolgálatot teljesítő tanárok részére meghosszabbította.

A hitoktatás nyelve az ismétlő iskolákban. A kultuszminiszter valamennyi egyházi főhatósághoz leiratot intézett, a melyben a hitoktatás nyelvéről intézkedik az ismétlő iskolákban. Leiratában hivatkozik egy régebbi rendeletére, amelyben akként intézkedett, hogy a hitoktatás és a hitélet között való szoros kapcsolat miatt a hitoktatást a népoktatási tanintézetekben a tanulóknak anyanyelvén kell előlátni. Mivel az ebben a rendeletben felsorolt tanintézetek között az elemi iskolák ismétlő tanfolyamáról külön említés nem történt, felmerült kérdés folytán a miniszter szükségesnek látja annak kimondását, hogy az elemi iskolák ismétlő tanfolyamában és pedig mind az általános, mind a gazdasági ismétlő iskolákban a hitoktatás szintén előlátható a tanulók anyanyelvén.

Lengyel nyelvű vallásoktatás Posenben. A porosz kormány, amely Posen tartományban kemény harcot folytatott a lengyel lakossággal a német nyelvű vallásoktatás érdekében, most megengedte, hogy a népiskolákban a vallásitanítás lengyel nyelven történjék.

Vallásüldözés Galiciában. A megszállott Galiciában a vallásos türelmetlenség ijesztő módon nyilatkozik meg. Gróf Bobrinszky működése azzal indult meg, hogy a lakosokat erővel a görög keleti vallásra téríti. A görög kath. papokat eltávolítják állomásaikról, melyekre azonban visszatérhetnek, ha az istentiszteleten a pápa helyett a szent szinodusért imádkoznak. Másutt a görög kath. pap helyére görög keletit tesznek s ezzel az egész gyülekezetet pravoszlávnak tekintik. Görög kath. templomi könyveket árusítani vagy kölcsönadni, szigorú pénzbüntetés vagy bebörtönzés mellett tilos. A lembergi és sztaniszlai székesegyházakban görög keleti istentiszteletet tartanak. A lembergi metropolita érseket hadifogságban tartják, a sztaniszlai püspök pedig elmenekült, nehogy hasonló sorsra jusson.

II. Vilmos császár két idősebb fia konfirmációja alkalmával beszédek intézett hozzájuk s ebben olyan kijelentéseket tett, melyek bepillantást engednek az ő vallásos lelkébe. „Ha személyes tapasztalataimra visszatekintek — úgymond — arról biztosíthatlak és ti is ugyanazt a tapasztalatot tehetitek: emberi életünk sark- és fordulópontja, különösen pedig egy felelősségteljes és munkában gazdag életé — ez előttem évről-évre nyilvánvalóbb lett — egyedül csak abban az álláspontban rejlik, melyet az ember Úrával és Üdvözítőjével szemben elfoglal. A személyiségek legszemélyesebbikének nevezhetem őt és joggal. Ahogy az nem lehet másképp az emberi életben és ahogy velünk is történik, az volt az ő sorsa is. A vélemények harca lobbant fel körülé: némelyek mellette voltak, mások kételkedtek benne, sokan ellene fordultak. Abban azonban nem lehet kétség és az Úr legélesebb ellensége és tagadója is csak amellet szóló bizonyosság: az Úr ma is mint egész személyiség él, amit nem lehet ignorálni! Fényalakja még ma is lelki szemünknek láthatóan és lelkünknek érezhetően halad közöttünk, vigasztalva, segítve, erősítve, ellen-

mondást és izgalmat is keltve . . . És mivel őt nem lehet ignorálni, minden ember arra kényszerül, tudatosan vagy tudatlanul, hogy az életet, melyet él, a hivatást, melyet folytat, a munkát, melyet űz, mindig arra alapítsa, hogy milyen látszóban áll szemben Üdvöztönkkel és vajjon munkája, az Úr szel-leme szerint végezve, neki tetsző-e, vagy ellenkezőleg. Lelkiismerete, ha még él, mindig felvilágosítást fog neki adni erről. Bizonyos, szívesen is hiszem, hogy sok ember ma abban a nézetben van: a mai „modern“ életben, ennek sokféle feladatai között és felelősségteljes helyzeteiben elgondolhatatlan, hogy az Üdvözítő személyiségével oly behatóan foglalkozunk és annyira tekintettel legyünk rá, mint egykor. És az emberiség az Úr mellett felékesítette a menyországot számos fényes alakkal, buzgó keresztényekkel, akik szenteknek neveztetnek és akikhez az emberek segítségért fordulnak. Mindez azonban mellékes és hiú dolog. Az egyedüli segítő és megmentő az Üdvözítő s az is marad. Egyet tanácsolhatok nektek teljes szivemből jövő életetekre. Munkálkodjatok és dolgozzatok megszakítás nélkül, ez a keresztény élet magva, ahogy az Úr az Ő életével megmutatta nekünk! Vessetek egy pillantást az Írásba és olvassátok Üdvöztönk példázatait: a legsúlyosabb büntetéssel sújtatik, aki nem csinál semmit, aki ülve marad, az áramlattal együtt halad és a többieket dolgoztatja, mint a talentumról szóló példázatban. Bármi is a passziótok, bármi a tehetségtek, mindenki arra igyekezzék, hogy a maga területén a legjobbat végezze és személyiséggé váljék, feladataiba belenőjjön, ezekben alkosson és előbbrevigyen az Üdvözítő példája szerint.“

A magyar paraszt és a háború. Ez a világháború sok mindenféle értéket rombolt és pusztított, de sokat termelt is. A többek között segített föltární a magyar paraszt lelkének sok értékes kincsét. A törvényhozás az utóbbi évtizedekben sok üdvös intézkedést tett a nép jóléte, emelése, gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődése érdekében. De valljuk meg, az irodalom nem foglalkozott kellő mértékben és hozzá méltó módon a magyar paraszttal. Ha tárgyalta, vagy a romanticizmus régi ünnepi mázával vonta be, vagy félszegségeiben, esetlen ferdeségeiben szánó mosolygás között állította elénk. A magyar lélek a maga értékes igénytelenségével csak most kezd revelálódni. *Rákosi Jenő* adott hangot egy háborus előadásában annak a kiválsalomnak, hogy a magyar nép lelkébe, mint egy kincses bányába, szeretettel és komoly odaadással kell leszállani s tartalmát az irodalom részére kiemelni. *Sebők Zsigmond* művészi formában örökitette meg egy klasszikus novellájában (A trombitás) a magyar alföld parasztjának jellemét. De nemcsak mi, hanem a külföld is kezd észrevenni a mi nagyszerű emberanyagunkat. A Pesti Napló jan. 29. számában egy porosz vezérkari őrnagy így ír a magyar parasztról:

„A háborús élet közel hozza egymáshoz az embereket és az aránylag rövid idő alatt szíves baráti viszony fejlődött a német tiszték és a magyar honvédtisztek között. Sokszor meglátogattuk egymást lövészárkainkban és pihenőkben. Harcokban megfigyelhettem a magyar katonát, ezt a nagyszerű emberanyagot, amelynek képességeiről persze eddig kevés fogalmam volt. Bevallom, Magyarországról eddig leginkább földrajzi ismereteim voltak. Néhányszor jártam Erdélyben, hajtóvadászatra, de nemzeti sajátosságai, földön-

túli honszerelme, e földművelő nép értékes tulajdonságai nem értek el hozzám. És hogy ez így van, nincs rajta csodálkozni való. Békében nagyon sokat olvasok, majdnem minden érdekes könyvet, amit a könyvesboltok kirakataiban látok. Magyar íróktól is majdnem mindent elolvastam, ami német fordításban megjelent és ha visszagondolok olvasmányaimra, egyetlen munkára sem emlékszem, amely a magyar paraszttal foglalkozott volna. Budapestről, vidám asszonyokról, szenvedélyes szerelmekről, a dzsentirről, a gazdag kereskedők életéről írtak a magyar írók és azt hittem, más nincs is, mint ezek a gondatlan, nemzetközi életet élő osztályok. Ezért volt számomra meglepetés a magyar paraszt, mikor fölfedeztem magamnak a lövészárkokban. Milyen gazdag is lehet Magyarország, hogy ezt az egyedülálló, kimeríthetetlen kincsesbányát eltiukolta a világ előtt! Úgy a szívemhez nőttek ezek a barna, szótlan, komoly emberek, mintha a véreim volnának. Láttam a magyar parasztot ágyutűzben, láttam őket legújabbán sturmolni, láttam csatározásaik után halottaikat eltemetni, az arcuk mindig egy volt, gögös, bús, elragadóan férfias. A tisztjeikkel való viszonyuk is más, mint minden egyéb nemzet katonáié. Gyermekes szeretet sugárzik a szemükből feljebbvalóik iránt, ezek pedig valami, előttem egészen ismeretlen atyáskodó modort használnak; nagyszerűen illik hozzájuk. Ezen a honvédregimenten keresztül szeretni, tisztelni, becsülni tanultam Magyarországot; de így vagyunk vele mind a német tiszték, akiknek alkalmuk volt magyar csapatokkal együtt harcolni.“

Hadviselés a szántóföldön. A vallás- és közoktatásügyi miniszter az élelmiszerekkel való takarékoskodás tárgyában üdvös rendeletet bocsátott ki az egyházi főhatóságokhoz és tanfelügyelőségekhez. A közönséggel, a vidéki lakossággal meg kell értetni, hogy a nemzet érdeke parancsolólag követeli az élelmiszerekkel való takarékoskodást, az oktalan pazarlástól való tartózkodást és a készletek pótlásáról való sürgős gondoskodást. Erre a felvilágosításra elsősorban a papok és tanítók vannak hivatva. Mindenekelőtt meg kell győzni a népet, hogy az élelmiszerekkel takarékosan bánni egyaránt köz- és magánérdek. A búzából rég nem volt olyan rossz termés, mint a múlt évben; gyenge volt a rozstermés is. Máskor a gyöngye termés hiányát külföldi gabona behozatalával pótoltuk, ezt a háború most lehetetlenné tette. A takarékoság most még azoknak is kötelessége, akik saját személyi szükségletükre bőven ellátták magukat. Különösen burgonyával lehet sok kenyeret megtakarítani, még a búza és rozslisztbe való keverésen kívül is. A burgonya lisztes növény, jó, egészséges, kenyérpótló. S ebből a múlt évben jó termésünk volt. De ezt most kell fogyasztani, mert tavasz végén s nyár elején elveszti jóságát. Részben ezen is lehet segíteni, ha a csírákat, melyek a keményítő tartalmát felbontják, gondosan letördeljük. Arról is gondoskodni kell, hogy még a hulladékok se veszzenek kárba, hanem az állatok táplálására, miként Németországban, felhasználásnak. Hús, zsír s egyéb állati eredetű táplálóanyagok sem fognak oly bőven rendelkezésünkre állani, mint békés időben. De nemcsak a meglévő készletekkel kell takarékoskodnunk, hanem arra is kell törekednünk, hogy élelmi szereinket, már aratás előtt is, amennyire csak lehet, kiegészítsük, pótoljuk. Itt elsősorban azok a konyhakerti vetemények jönnek tekintetbe, melyek

leg hamarabb adnak új termést. A melegágyaknak az idén sokkal nagyobb szerepük van, mint más években. A konyhakerti növényeknek minél nagyobb mértékben való termelése azért is ajánlatos, mert nem kíván nagyobb fizikai erőt, tehát asszonyok és gyermekek is könnyen végezhetik. Azért iparkodjanak az asszonyok és gyermekek minél jobban kivenni részüket a termelő munkából, hogy amiért a férfiak távol küzdenek és véreznek, egy talpalatnyi se maradjon műveletlenül az életet adó termőföldből.

Az ifjúság a gazdasági és kerti munkákban. Kolozsvárt a középfokú iskolák ifjúsága gróf Bethlen Ödön kormánybiztos kezdeményezésére tevékeny részt fog venni a gazdasági és kertészeti munkák végzésében. A város határában egy tagot kibéreltek, egymás között felosztják s a terv szerint burgonyával és tengerivel fogják bevetni. A vetőmagot az erdélyrészi kirendeltség fogja adni. Kollégiumunk ifjúsága a Kismező játszóteret már felásta s burgonyát fog ide ültetni. Hogy a vidéki ifjúság menél tevékenyebb részt vehessen odahaza a kora tavaszi munkákban, a húsvéti vakációt a főhatóság engedélyével három hétre kapták ki s minden tanuló az itt következő írással bocsátatott haza:

Az unitárius kollégium igazgatósága.

Ez az írás a hazaérkezés után azonnal s közvetlenül a visszaindulás előtt bemutatandó a tiszteletes lelkész vagy körjegyző, bíró, tanító úrnak láttamozás és igazolás céljából.

Édes hazánk munkabíró férfinépsége künn küzd fáradhatatlan kitartással és hősiességgel a végeken. Ellenségeink nem győzvén karddal, azt tűzték ki céljokul, hogy bennünket és dicső szövetségünket kiéheztessenek. Ezért nemzeti érdek, hogy a munkás kezek hiánya miatt az idén egy talpalatnyi föld se maradjon műveletlenül. És hazafias kötelessége a magyar ifjúságnak, hogy a mezőgazdasági és kerti munkákban résztvegyen. Kiki kora, ereje, tehetsége és körülményei szerint.

A feltámadás nagy ünnepére haza bocsátunk benneteket, nem a szokásos két, hanem három hétre. De nem azért, hogy pihenjete, hanem azért, hogy dolgozzatok. A könyvet erre az időre váltsa fel fiatal, egészséges és munkabíró kezetekben az ásó, a kapa, a gereblye. Vessétek kezeteket az eke szarvára és ne hátra, hanem előre nézzetek. Észreveszitek, hogy az a megművelt, bevetett göröngy, amelyet a ti arcátok verejtéke öntözött, a nemzeti erő- és vagyon-gyarapodás egy kis része s ehhez a vagyon-gyarapodáshoz a mai nagy napokban minden jó magyarnak hozzá kell járulnia. És érezni fogjátok azt a meglepődést és boldogságot, hogy erőtlök és tehetségetek szerint ti is kivettétek részeteket abból a titáni munkából, melyet nemzetünk az egész világ csodálkozó meglepetésére ezekben a történelmi időkben végez.

Akinek Isten földet adott, az a szülője földjén szorgalmatoskodjék; akinek nincs saját földje, az ajánlja fel két szorgos kezét rokonainak, jó embereinek, szomszédainak; a szegénynek, kinek férje a harctéren küzd; a sok-

gyermekes családoknak, melyek leginkább érzik a háború okozta nélkülözéseket; vagy az egyházi vagy polgári községnek.

A tisztelendő lelkész vagy körjegyző, bíró, tanító urakat pedig hazafias tisztelettel kérjük, hogy ez írásunk szellemében az ifjúság munkáját szervezni, lelkes példaadással éltetni, sarkalni, ellenőrizni s a szünet elteltével egy pár sor írással bennünket értesíteni kegyeskedjenek, hogy értünk-e célt s mennyiben, milyen mértékben ezen intézkedésünkkel?

Kolozsvár, 1915 március hóban.

Középisko'ai hangversenyek a Vörös Kereszt Egylet javára. A kolozsvári középfojú intézetek március—május hónapok folyamán hangversenyeket rendeznek a Vörös Kereszt-Egylet javára Fögimnáziumunk tanári kara és ifjúsága március 7-én a Vármegyeház dísztermében tartotta hangversenyét. A helyiség zsúfolásig megtelt előkelő közönséggel. A hangverseny erkölcsi és anyagi tekintetben egyaránt fényesen sikerült, miként a többi összes eddigi hangversenyek is, melyek Kolozsvár lakosságának széles rétegeit gyűjtötték össze az előadások élvezetére és a szép cél szolgálatára. A hangversenyen az ifjúság számain és az igazgató beszédjén kívül szerepelt Boros Irén kisasszony gyönyörű énekével és Pongrác Ádám művészi zongorajátékával és csak természetesen, hogy a sikerből az oroszlánrész őket illeti. A hangverseny jövedelme 800 koronán felül volt, melyből tiszta jövedelemként 752 korona bocsáttatott a Vörös Kereszt elnökségének rendelkezésére.

Fögimnáziumunk VI—VIII. osztályu tanulói közül a népfelkelő szemlén 32 közül 24-et találtak katonai szolgálatra alkalmasnak. Ezeknek korábbi miniszteri rendelkezés szerint ápr. 15-én kellett volna bevonulniok s az iskolai bizonyítványokat egy héttel azelőtt kézhez kapniok. Az utolsó pillanatban új miniszteri rendelet jött, mely a bevonulást további intézkedésig elhalasztja, a bizonyítványok visszatartását s a tanítás továbbfolytatását rendeli el. Az igazgatóság ilyen értelemben értesítette az érdekelt tanulókat.

Bismarcknak, a nagy kancellárnak, a német egység megteremtőjének, Németország mai nagysága és hatalma megalapozójának századik születési évfordulóját a nagy német nemzet április elsején hálával, méltó kegyelettel és büszkeséggel ünnepelte meg. A német birodalom hatalmas katonai és gazdasági szervezete és ereje épen a nagy háboru napjaiban a legfényesebb bizonyíték Bismarck alkotásának monumentálítása mellett s emlékezete a német nép legmélyebb háláját, a kegyelet és elismerés hervadhatatlan virágjait megérdemli.

Gyász hírek. *Demeter Dénes,* karácsonyfalvi unitárius lelkész, törvényhatósági bizottsági tag életének 45-ik, házasságának 18-ik évében, f. évi március hó 12-én rövid szenvedés után jobblétre szenderült. Lelkes, munkás em-

ber, aki kötelességét nem látta kimerítve a szószéki szolgálattal, hanem résztvett népjóléti intézmények megteremtésében, vezetésében, a cura pastoralist a szó modern értelmében hívei anyagi, szellemi és erkölcsi előmenetelére és erősítésére gyakorolta. A Dávid Ferenc-Egylet ottani fiókját szervezte, vezette; áldásos működést fejtett ki azon a téren, melyre sorsa állította. Érzékeny veszteség egyházunkra, melynek emelésére mindhalálig híven munkálkodott.

Gyöngyössy Béla miniszteri tanácsost érzékeny veszteség érte *István* fiának hosszas betegség után március 31-én történt elhunytával. 18 év! Mennyi remény, mennyi kilátás, mennyi atyai büszkeség szállt sirba azzal a kedves, törekvő és szépfelhetségű ifjúval, akiben eddig csak öröme volt a családnak s most annál mélyebb a bánata. Vigasztalást és erőt kívánunk a fájdalomtól sújtott családnak.

Szőlőmoly. Az utóbbi években a szőlőmoly valóságos réme a szőlősgazdáknak, de nem is csoda, mert ahol nagyobb mértékben elszaporodik, képes az egész termést tönkretenni. Sok mindenféle szert ajánlanak ugyan a szőlőmoly kukaca ellen, de egyikkel sem lehet azt kipusztítani és dacára a költséges védekezésnek, folyvást szaporodik és terjed. A szőlőmoly irtásának egyetlen okszerű és sikeres módja van, az, amellyel tavasszal az egész évi ivadékot könnyen ki lehet pusztítani. Ezt az eljárást, a múlt évi újabb tapasztalásokkal együtt, a „Szőlészeti és Borászati Lap 1515. évi Naptára“ közli, melyet 1 korona előzetes beküldése után bérmentve megküld Maurer János szerkesztő, Kecskemét.